

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN GAYRİMÜSLİMLERLE İLİŞKİLERİ*

Kasım Koç**

Öz

Bu çalışmada Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimlerle ilişkileri, halifelik dönemi kapsamında ele alınmış ve Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimlere yönelik seleflerinden farklı idarî, adlî, ekonomik, dinî, sosyal ve kültürel uygulamalarının, sebep ve sonuçlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in söz konusu farklı zimmî siyasetini tespit etmek için temel kaynaklar esas alınmış, ilgili bilgiler toplanıp değerlendirildikten sonra muasır eserlerden de istifade edilmiştir. Emevîler döneminde nüfus yoğunluğunun yanında ziraî, ticarî ve kültürel alanlarda ve resmî görevlerde etkili olan ve önceki döneme göre daha rahat bir hayat yaşıyorlardı. Ancak Abdülmelik b. Mervân'ın, Arapçalaştırma hareketiyle birlikte Arapça bilmeyen bazı gayrimüslim görevlileri azletmesiyle yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin en dikkat çeken ismi ise seleflerinden farklı uygulamalar yapan Ömer b. Abdülaziz olmuştur. Onun izlediği gayrimüslim siyasetinin ayrıntılarını, neden ve sonuçlarını detaylarıyla ortaya koymak, o devirdeki devlet - toplum ilişkilerine etkilerini açığa çıkarması, Emevî - gayrimüslim ilişkileri tarihindeki bir dönemi ve tartışmaları aydınlatması bakımından önem arz etmektedir. Ömer b. Abdülaziz'in, zimmîlere ve zimmî memurlara yönelik sınırlama ve yasakları, gayrimüslimler arasında İslâm'ı yayma çabaları, gayrimüslimlerin davalarına bakması, mezâlim mülkleri ve kiliselerine dair uygulamaları, cizye miktarlarını değiştirmesi, zimmîlere yönelik emir ve tavsiyeleri, onun gayrimüslim siyasetinde en çok dikkat çeken hususlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Ömer b. Abdülaziz, Gayrimüslim, Zimmî, Adalet, Sınırlandırmalar, Yasaklar.

'UMAR B. 'ABD AL-'AZİZ'S RELATIONS WITH NON-MUSLIMS

Abstract

In this study, 'Umar b. 'Abd al-'Aziz's relations with non-Muslims were discussed within the scope of the caliphate and it was aimed to determine the causes and consequences of 'Umar b. 'Abd al-'Aziz's

* Bu makale, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında *Ömer b. Abdülaziz'in Devlet Yönetimi* adıyla hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğretim Görevlisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı.

e-mail: kasimkoc@aku.edu.tr, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-7573-8048>

Atıf/Citation: Koç, Kasım. "Ömer b. Abdülaziz'in Gayrimüslimlerle İlişkileri". *BAİD* 16 (Aralık 2022), 233-272.

administrative, judicial, economic, religious, social and cultural practices different from his predecessors for non-Muslims. In order to determine 'Umar b. 'Abd al-'Aziz's different dhimmi policy, basic sources were taken as a basis, and after the relevant information was collected and evaluated, contemporary works were also benefited from. During the Umayyad period, the dhimmis were influential in agricultural, commercial and cultural fields and official duties, in addition to their population density, and lived a more comfortable life compared to the previous period. However, a new process started when Abdalmalik b. Marwan dismissed some non-Muslim officials who did not speak Arabic, together with the Arabicization movement. The most striking name of this process was 'Umar b. 'Abd al-'Aziz, who made different applications from his predecessors. It is important to reveal the details, causes and results of the non-Muslim policy he followed, to reveal the effects on state-society relations at that time, and to illuminate a period and debates in the history of Umayyad - non-Muslim relations. 'Umar b. 'Abd al-'Aziz's restrictions and prohibitions against dhimmis and dhimmi officials, his efforts to spread Islam among non-Muslims, his trial of non-Muslims, his practices regarding usurped properties and churches, his changing the amount of jizya, his orders and recommendations against dhimmis are the most striking features in his non-Muslim politics.

Keywords: Islamic History, Umayyads, 'Umar b. 'Abd al-'Aziz, non-Muslims, dhimmis, Justice, Persecution, Prohibits.

Giriş

H.z. Peygamber (s.a.s.) ve râşid halifeler, Müslümanları hâkim ve üstün görseler de Müslüman toplumun içinde gayrimüslimlerin inanç, ibadet, ikamet, seyahat ve çalışma hürriyetine, kazaî ve hukukî özerkliğe, can ve mal güvenliğine ve sosyal güvenceye sahip olarak yaşamalarına imkân tanımışlardır. Bununla birlikte onlarla yaptıkları fetih anlaşmalarında kamu alanları, siyasî ve sosyal hayatla ilgili bazı sınırlama ve yasaklar koymuşlar, güvenliklerini sağlama karşılığında onlardan sadece itaat etmelerini, cizye ve haraç ödemelerini talep etmişlerdir.¹ Emevîler döneminde daha fazla resmî görev alıp itibar kazanan gayrimüslimler, zimmî hukukunun gereği olarak ibadetlerini serbestçe yerine getirmişler, hukukî sorunlarını kendi mahkemelerinde çözmüşler, çocuklarını kendi okullarında yetiştirip kısıtlama olmaksızın ticaret ve ziraatla meşgul olmuşlardır. Emevî halifeleri, Abdülmelik b. Mervân'a kadar yetişmiş Müslüman uzman olmadığı için ihtiyaçtan dolayı zimmîleri önemli makamlara atamışlar, zaman içinde bunun kapsamını daha da genişletmişlerdir. Abdülmelik b. Mervân divanların dilini Arapçalaştırarak Arapça bilmeyen bazı zimmî memurları görevden uzaklaştırmış, oğlu Velfid b. Abdülmelik ve halefleri de onun izinden gitmişlerdir.²

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/418-427.

² Mücahit Yüksel, *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 76-77.

Emevî halifelerden olan Ömer b. Abdülazîz ise zimmîlere karşı Emevî seleflerinden epey farklı bir siyaset takip etmiştir. Ömer b. Abdülazîz döneminde Müslüman Arapların siyasî hâkimiyetine rağmen gayrimüslimler, nüfus yoğunluğunun yanında ziraî, ticarî ve kültürel sahalarda üstün durumdaydı. Dolayısıyla onun izlediği farklı gayrimüslim siyasetinin ayrıntılarını, nedenlerini, devlet toplum ilişkilerine etkileri bakımından sonuçlarını detaylarıyla ortaya koymak önem arz etmektedir. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların övdüğü birçok uygulama başlatmış olmasına rağmen özellikle gayrimüslim müellifler tarafından zimmîlere zulmetmekle itham edilmiş, bu da birbirine aykırı yorumlamalara yol açmıştır. Bu hususa dair yazılmış bir makale³ bulunmakla birlikte kaynak ve muhteva açısından sınırlı tutulduğundan, özellikle oryantalistlerin eleştirilerine konu olan kılık kıyafet ve ibadet sınırlamaları gibi alanlara yoğunlaşmayı tercih ettiğinden konuyu tüm yönleriyle inceleyen bir araştırma yapma ihtiyacı duyulmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslim siyasetini tüm yönleriyle tespit etmek için bu makalede öncelikle birçok temel kaynak esas alınmış, onlarda yer alan bilgiler tasnif edilip değerlendirilerek çalışmanın temelini oluşturmuştur. Ardından eski ve çağdaş gayrimüslim ve çağdaş Müslüman müelliflerin eserleri gözden geçirilip yorum ve değerlendirmelerinden istifade edilmiştir.

1. Gayrimüslimleri Görevden Azletmesi

Emevîlerin sekizinci, Mervânî kolun dördüncü halifesi olan Ömer b. Abdülazîz, Emevî halifesi Mervân b. Hakem'in torunu, Mısır valisi ve veliaht Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu, sonraki dört Emevî halifesinin de yeğenidir. Hicrî 62 (681-682) yılında Medîne'de doğan Ömer b. Abdülazîz, çocukluğunu Mısır ve Medîne'de geçirmiştir. Medîne'de eğitimini tamamladıktan sonra amcası Abdülmelik b. Mervân devrinde Hunâsıra emirliği, sonra amcaoğulları Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde Hicâz valiliği yapmış, ayrıca müsteşarlık ve hac emirliği görevlerine atanmıştır. Daha sonra Süleyman b. Abdülmelik'in tayiniyle hilafet makamına geçmiş, farklı şahsiyet ve uygulamalarıyla ön plana çıkmıştır.

Ömer b. Abdülazîz, öncelikle talebi üzerine Medîne ulemasından Sâlim b. Abdullah'ın gönderdiği Hz. Ömer'in zimmîlere yönelik icraatlarını uygulamaya

³ İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler", *Dini Araştırmalar* 1/3 (Ocak-Nisan 1999), 65-81.

koymuştur.⁴ Ardından zimmîlere yönelik bir kısım talimatlar yayınlayıp gayrimüslim görevlileri azletmiştir. Şikâyetleriyle ilgilenip onların lehine hükümler vermiştir. Valilerine onlara iyi davranmalarını ve ihtiyacı olanları maddi olarak desteklemelerini emretmiştir. Ayrıca İslam'a girmelerini teşvik etmiş, bazılarıyla da kişisel ilişkiler kurmuştur.

Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslimler konusunda en tartışmalı icraatlarından biri, zimmî memurları resmi makamlardan uzaklaştırmasıdır. Tüm devlet görevlilerine yolladığı emirlerde gayrimüslim memurların azledilmesini ve hiçbir gayrimüslime yeniden resmi görev verilmemesini bildirdiği çok sayıda kaynakta yer almıştır. Nitekim mektuplarında daha önce işleri iyi bildiklerinden gayrimüslimlerin tahsildar, kâtip ve yönetici olarak görevlendirildiklerini ve uzun zaman bu görevlerini devam ettirdiklerini hatırlattıktan sonra artık onlara ihtiyaç duymadıklarına işaret ederek bu sürecin kendisiyle birlikte bittiğini bildirmiştir.⁵

Ömer b. Abdülazîz'in söz konusu yeni uygulaması, büyük oranda zimmîlere farklı bakışıyla ilgilidir. Nitekim valilerine gönderdiği mektuplarında Allah'ın, zilleti gayrimüslimlere reva görürken Müslümanları İslâm ile şereflendirip üstün tutarak insanlar için en hayırlı ümmet yaptığını hatırlatmıştır.⁶ Bundan dolayı Müslümanların müşrik ve kâfirleri (gayrimüslimleri) Allah'ın yerleştirdiği zillet statüsüne yerleştirmeleri, tüm gayrimüslimleri görevden almaları ve onlara bir vazife vererek Müslümanların başına musallat etmemeleri gerektiğini bildirmiştir.⁷ Aynı şekilde Allah'ın müşrikleri şeytanın askerleri, tüm amelleri boşa gidecek necis ve lanetli kimseler olarak tasvir ettiğinden bahsetmiş, ardından zimmîleri görevden almanın, dinlerinin geçersiz olduğunu gösterme ve onları Allah'ın layık gördüğü zelim statüye yerleştirme anlamına

⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhu*, thk. Ahmed Ubeyd (Beyrut Âlemü'l-Kütüb, 1984), 107-108; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Âcurrî, *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve sîretüh*, thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 70-73.

⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140; *Kitâbü sîreti Ömer b. Abdülazîz* (Müellifi meçhul), neşr ve tevsik. Muhammed et-Taberânî (Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, 2019), 173.

⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/164; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 4/119-120.

⁷ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Kitâbu cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerikî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 8/196.

geldiğini hatırlatmıştır.⁸ Benzer şekilde onlara görev verilmesi halinde Müslümanlara kendi kararlarını dayatacaklarına, ihtiyaçlarını azaltarak ve aldatarak onlara zarar vereceklerine işaret etmiştir.⁹ Resmî görevlere zimmîleri kesinlikle tayin etmemelerini emretmiş, zimmîleri atamaları halinde elleri ve dilleriyle Müslümanlara zarar vereceklerini, hile ve küstah davranışlarıyla onları zelil duruma düşüreceklerini bildirmiştir. Ayrıca Âl-i İmrân 3/118 ve el-Mâide 5/51. ayetlerini zikrederek onların Müslümanları kandırmayacaklarından emin olunamayacağını açıklamıştır.¹⁰ Ömer b. Abdülazîz, yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı valilerine tüm zimmî görevlileri görevden uzaklaştırmalarını, ardından onların yerine dindar, güvenilir ve dürüst Müslümanları tayin etmelerini emretmiştir.¹¹

Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin resmî görevlerden uzaklaştırılması talimatını sıkı bir şekilde takip ettiği ve aksi bir durum tespit ettiğinde emrini tekrarladığı görülmektedir. Nitekim gayrimüslim âmiller istihdam etmemesini bildirmesi üzerine Adî b. Ertât, İbn Ra'sî'l-Bağlî¹² ve Zâdânferûh b. Bîzî'yi¹³ azlederken Zâdmerd b. el-Hürbüz'ü görevde bırakmış, ancak halifenin ikinci mektubu üzerine onu da azletmek zorunda kalmıştır.¹⁴ Aynı şekilde bir valisine Nabatî

⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 173. Ayrıca bk. Hayât Muhammed Cibrîl, *el-Âsâru'l-Vâride an Ömer b. Abdülazîz fî'l-akide cem'an ve dirâseten* (Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2002), 836.

⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/196.

¹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/119-120.

¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/196. Hz. Ömer ve dört imam da zimmîlerin görevlendirilmemesi gerektiğine hükmetmiştir. Muhammed b. Sa'd b. Şukayr. *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 2/341. Ancak Mustafa Fayda, Hz. Ömer devrinde zimmîlerin zorunluluktan dolayı resmi görevlere atandığının kesin olduğunu bildirmiştir. (Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), 196.) Hammaş ise mahalli işlerde zimmîlere görev verirken kâtiplik gibi Müslümanların işlerine tayin edilmelerini hoş karşılamadığını belirtmiştir. (Necdet Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997), 184.) Hz. Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ömer'in görevlendirdiği veya faydalandığı gayrimüslimler için bk. Adnan Adıgüzel, - Barış Çakan, "Emevîler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)", *İstem* 17/34 (2019), 334-336.

¹² İskenderiye halkından olup Abdülazîz b. Mervân'ın doktoruydu ve son hastalığında Velîd b. Abdülmelik'i de muayene etmiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/92; Şehâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr* (Ebû Zabî: el-Mücemmeu's-Sekafî, 1423), 24/403-404.

¹³ Haccâc b. Yûsuf'un mecûsî kâtibi idi. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/114.

¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/164; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 90-91.

Hıristiyan olan kâtibi Hasan'a İslam'a girmesini önermesini, kabul etmezse vazifeden el çektirmesini bildirmiş, bunun üzerine kâtip Müslüman olmuştur.¹⁵

Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslim memurları azletmesi, farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Onlardan birine göre mezkûr icraatı, kendisinin zalim, döneminin ise kara dönem olarak nitelendirilmesine neden olsa da anlaşmalara uygun olup Müslümanların takdirini kazanmış bir uygulamadır. Ancak tüm zimmîlerin uzaklaştırılması idareyi çalışamaz hale düşüreceğinden dolayı sadece yüksek görevlilere dair bir talimat olarak anlaşılması ve yetkisini kötüye kullanan, devletin esas unsuru Müslümanları küçümseyen, kadrolaşım yolsuzluklara bulaşan zimmî bürokratların azledilmesi şeklinde değerlendirilmesi daha doğru olur. Ancak halifenin bu icraatı daha sonra sürdürülmemiştir.¹⁶ Ne var ki halifenin gayrimüslim memurların uzaklaştırılması talimatını sert ve tavizsiz bir şekilde uyguladığı, aksi durumlarda emrini tekrarladığı ve bazı görevli atamalarında babasının zimmî olmasını bile sakıncalı gördüğü dikkate alındığında sadece görevini kötüye kullananların değil tüm gayrimüslim görevlilerin azlini emretmiş olması daha isabetli görünmektedir.¹⁷ Aynı bağlamda gayrimüslimlerin tatbiki koyacağı devleti ve milleti İslâmileştirme planına mani olacaklarına inandığından¹⁸ veya kötülüklerinden emin olunamayacağından¹⁹ veya Hz. Ömer'in gayrimüslimlerin görevlendirilmemesi tavsiyesinden ve zimmîlerin Müslümanların kazandığı ganimetleri alıp satarak büyük servet ve nüfuz sahibi olmalarından dolayı²⁰ gayrimüslim memurları görevlerinden aldığı da belirtilmiştir.

¹⁵ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye (Ö. 751/1350), Ahkâmü Ehli'z-Zimme, thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Şâkir b. Tevfik el-Ârûrî (Demmâm/Suudi Arabistan: Ramâdî li'n-Neşr 1997), 1/459; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 604.

¹⁶ Nuh Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emeviler*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 336.

¹⁷ Mantran, Ömer b. Abdülazîz ısrarla zimmîlerin görevden alınmasını emretse de ihtiyaçtan dolayı bazılarının görevlerine devam ettiğini ifade etmiştir. Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. YÜZYILLAR)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 198.

¹⁸ İmâdüddîn Halîl, *Ömer b. Abdülazîz*, çev. Mustafa Solmaz (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 203.

¹⁹ İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/53

²⁰ Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2008), 560.

Yukarıda zikredilen ifadelerle göre Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın İslâm ile Müslümanları şereflendirip insanlık için en hayırlı ümmet haline getirdiğini, gayrimüslimleri ise tüm amelleri boşa gidecek, zelil, necis, Müslümanların ve İslâm'ın kötülüğünü isteyen, İslâm'a karşı nefretleri sebebiyle Müslümanlara zarar verecek, onları zelil etmeye çalışacak, güvenilmez şirk ve küfür ehli olarak tarif ettiğini belirtip kendisinin de öyle gördüğünü açıklamış, tüm Müslümanların da onları mezkûr zelil konuma yerleştirmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Onları dinlerinin geçersizliğini ortaya koymak ve onları Allah'ın layık gördüğü zelil konuma indirmek için görevden aldığı belirtmiştir. Sonuç olarak Ömer b. Abdülazîz'in sadece saf dinî gerekçelerle hareket ettiği, bu konuda Allah'ın emrini en doğru ve en adil bir hüküm olarak görüp tatbik ettiği,²¹ gayrimüslimlerin İslâm devletinde idareci olmasının sakıncalı olduğuna inandığı ve zelil konumlarını hatırlatmak için eski kuralları tavizsiz bir şekilde uygularken bazı konumlarını hatırlatıcı yeni talimatlar ilave ettiği ifade edilebilir. Ayrıca bunun genel olarak o devirdeki zimmî hukuku ve anlaşmalara aykırı bir adım olmadığı ve zimmî görevlilerin Müslümanları aşağılayıp kadrolaşmasından Müslümanların duyduğu rahatsızlığı gidermek amacını da taşıdığı açıktır. Ancak bu bakış açısının onu gayrimüslimlere karşı baskı ve zulme yöneltmediğini, aksine adil davrandığını hatırlatmak gerekir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) ve haleflerinin koyduğu sınırlar içinde onlara karşı adil davrandığını, bazı vergilerini azalttığını, el konulan bazı mallarını iade ettiğini ve başka birçok şikâyetlerini giderdiğini nakleden birçok rivayet olup bunlar, yeri geldikçe aktarılıp yorumlanacaktır. Nihayetinde Müslümanlar bu uygulamadan mutlu olurken artan ihtidalar ve azalan itibarları nedeniyle gayrimüslimler büyük bir rahatsızlık duymuş olmalıdırlar.

Ömer b. Abdülazîz, memur adayının Müslüman olmasıyla birlikte edepli, salih ve haddini bilen biri olmasını da şart koşmuş, babasının gayrimüslim olmasını bile sakıncalı görmüştür. Nitekim Dimaşk valisi Süleyman b. Sa'd'a bir âmilinin zındık olduğunu öğrendiğini bildirince vali, kâfir olan babasının Allah Rasûlü'ne (s.a.s.) zarar vermediği cevabını vermiş, bu sözlere çok kızan Ömer b. Abdülazîz, onu görevden azletmiştir.²² Aynı şekilde babası Hıristiyan veya

²¹ Yüksel, *Hıristiyanlar*, 140.

²² Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 22/321; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b.

başka bir dine mensup olan müslüman kâtipler getirildiğinde halife neden Muhâcirlerin çocuklarından getirmediklerini sorup serzenişte bulunmuş, kâtipler yukarıda zikredilen aynı cevapları verince onları görevlendirmemiştir.²³ Aynı anlamda Şam'da güvenilen bir kâtibin bir kasabada babası Maniheist olmaktan zanlı olan bir adamı görevlendirdiğini öğrenen Ömer b. Abdülazîz, kâtibe nedenini sorduğunda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) babasının da müşrik olduğu karşılığını alınca onu da görevden azletmiştir.²⁴

Gayrimüslim görevlilerin uzaklaştırılması uygulaması, Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslim memurları ve Kıptî köy muhtarlarını azledip Müslümanları görevlendirmesiyle²⁵ devam etmiş, Hişâm b. Abdülmelik'in dihkanları ve diğer zimmîleri divanlardan uzaklaştırmasıyla tamamlanmıştır.²⁶

2. Zimmilere Yönelik Hukukî ve İdarî Uygulamaları

Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlere yönelik daha önce mevcut olup görmezden gelinen bazı kararları etkin bir şekilde tatbik etmekle birlikte bir kısım yeni sınırlama ve yasaklar da getirmiştir. Yeni kurallar kapsamında gayrimüslim kasapların Allah'ın adını zikretmeden hayvan kesmelerini, zimmîlerin içki ticareti ve naklini, camilere girmelerini, cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar hamamlara gelmelerini, ziraat aletlerini ve haraç topraklarını satmalarını yasaklamıştır. Fetihten sonra inşa edilen kiliseleri yıktırması, her bir rahibe iki dinar cizye koyması, tüm gayrimüslim görevlileri

Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/55.

²³ Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Kâhire: Dâru'l-Fikr, Mektebetü'l-Hancî, 1996), 5/283-284; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/222; Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzi, *Sîretü ve menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, thk. Naîm Zarzûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 76.

²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/222.

²⁵ Cahit Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 175; Ali Hatalmış, "Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", *Mukaddime* 8/2 (2017), 345; Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 187.

²⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 259; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 213. Ömer b. Abdülazîz ısrarla zimmîlerin görevden alınmasını emretse de ihtiyaçtan dolayı bazılarının görevlerine devam ettiği ifade edilmiştir. Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 198.

görevden alması, kılık kıyafet, binek hayvanları, ibadet ve haç taşımaya ilgili bazı sınırlamalar getirmesi de aynı kapsamda değerlendirilebilir.

Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere koyduğu sınırlamalardan birisi, hamamlarla ilgilidir. Nitekim valilerine cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerin hamama kesinlikle gelmemesini bildirmiştir.²⁷ Böylelikle Müslümanların gusül abdesti alabilme fırsatlarını çoğaltmaya çalışmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in başka bir sınırlaması camilerle alakalıdır. Nitekim valilerine Yahudi ve Hıristiyanların camilere girmelerine mani olmalarını emretmiştir. Gerekçe olarak da "Ey inananlar! Doğrusu puta tapanlar necis/pistirler, bu sebeple bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar"²⁸ âyetini zikredip tüm gayrimüslimlerin müşrik ve necis sayıldığını bildirmiştir.²⁹

Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlere hukuk ve cezalandırma bakımından da farklı davranmıştır. Nitekim Rum topraklarında Rumlar için casusluk yaparken yakalanan biri Müslüman, diğeri gayrimüslim iki kişi getirilince zimmîye ölüm cezası vermiş, Müslümana ise başka bir ceza uygulamıştır.³⁰ Aynı şekilde müste'meni (ülkeye gelen yabancı gayrimüslim) öldüren Müslümanın öldürülmeyeceğini, ancak diyetini velisine ödeyip hapsedileceğini bildirmiştir.³¹ Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'ın sorusu üzerine Hıristiyanın, Yahudinin ve Mecûsînin diyetininin Müslümanın diyetinin yarısı olacağına hükmetmiştir.³² Kûfe'de Müslüman olan bir zimmînin irtidad etmesi üzerine halife, ona cizye koyulduktan sonra serbest bırakılması talimatını

²⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 176.

²⁸ *Tevbe*, 9/ 28.

²⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 5/325. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, imam Ahmed, imam Şâfiî ve diğerleri, gayrimüslimlerin camiye girmemesi gerektiği görüşündedirler. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/324.

³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Men' ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 7/345. Dört mezhep imamı da aynı görüştedir. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/446.

³¹ İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/23, 25.

³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/186. Ayrıca bk. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/56-57. Sünnete göre Müslümanın diyetiyle muâhedînin diyeti aynı iken Muâviye'nin bunu yarıya indirip yarısını beytül mâle aldığı aktarılmıştır. (Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize/ Kâhire: Dâru Hicr, 1998), 11/448-449, 13/13.) Emevîler döneminde anlaşmanın (muahid) yarı diyetini halifenin alması kuralını Ömer b. Abdülazîz iptal etmiştir. Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 2/330.

göndermiştir.³³ Cezîre'de İslam'a giren bazı zimmîler, kısa bir müddet sonra önceki dinlerine dönünce Meymûn b. Mihrân'a İslâm'ın esaslarını öğrenemedikleri için onlara cizye tayin ettikten sonra serbest bırakmasını emretmiştir.³⁴ Ömer b. Abdülazîz, Mecûsîlerle ilişkileri hususunda kendisine verilen hediyeleri rüşvet kabul edip almadığı gibi Mecûsîlerin gelenek haline getirdiği Nevrûz ve Mihricân hediyelerini de iptal etmiştir.³⁵ Aynı bağlamda Adî b. Ertât'a Hasan-ı Basrî'ye halifelerin Mecûsîlerin İslam'a göre haram olan kadınlarla evlenmelerini neden engellemediklerini sormasını istemişti. Hasan-ı Basrî'nin cevabına göre Hz. Peygamber (s.a.s.) ve valisi Alâ b. el-Hadramî, Hecer Mecûsîlerinden cizye alırken onların Mecûsîlik dini üzere ve eşleriyle kalmalarını kabul etmiştir. Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman da aynı yolu takip etmiştir.³⁶ Bu cevap üzerine Ömer b. Abdülazîz de aynı uygulamayı sürdürmüştür.

Ömer b. Abdülazîz'in, içki ticaretine ve nakline ilişkin yeni yasaklamalar koyduğu belirtilmektedir. Nitekim önceki yöneticiler içki yasağı hususunda hoşgörülü davranırken Ömer b. Abdülazîz, içki alışkanlığının yayılmasını engellemek amacıyla içki ticareti ve naklini de yasaklamıştır.³⁷ Zimmîlerin Müslümanların yaşadığı şehirlere içki sokmalarına izin vermeyerek³⁸ yaygınlaşmasını engellemeye çalışmış, içkilerin Irak'ta bir yerleşim yerinden diğerine taşınmamasını bildirmiştir.³⁹ Aynı maksatla Vâsıt'taki sorumlu Muhammed b. Munteşir'e gemilerle getirilen her içki fıçısına su ve tuz döküp

³³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/189.

³⁴ İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/381; Esmâ Küçükbaltacıoğlu, *Ömer b. Abdülazîz'in Malî Politikaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 49.

³⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 57; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/365; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/147-148; Taberî, *Târîh*, 6/569.

³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 143-144; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/148; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/159. Benzeri bir rivayet için bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 45; Kara, *Mecûsîler*, 202.

³⁷ İçki üretilip domuz yetiştirilen ve başka yerlere satılan Kûfe'nin bir köyü, başka yerlere içki taşındığı için Hz. Ali tarafından yıkılmıştır. Söylemez, *Kûfe*, 337.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/356. Ayrıca bk. Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", 313.

³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/189. Kûfe'de genellikle ithalat ve gemicilik işiyle uğraşan gayrimüslimler, yabancı ülkelerden haram olanlar da içinde olmak üzere çeşitli mallar getirir ve çevre vilayetlere dağıtırdı. Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz, her içki fıçısına/testisine su ve tuz döküp sirkeye dönüştürülmesini emretmiştir. Söylemez, *Kûfe*, 275.

sirkeye çevirmesi,⁴⁰ Hunâsıra'da içki tulumlarının parçalanması, içki çömlüklerinin de kırılması talimatını göndermiştir.⁴¹

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerin elindeki haraç arazileri ve zirai aletlerle ilgili bazı yasaklar da getirmiştir. Nitekim ziraatı geliştirip haraç gelirini artırmak için göç etmiş gayrimüslimlerin ikna edilerek yerlerine döndürülmesini isteyen Ömer b. Abdülazîz, valilerine gayrimüslimlerin Müslümanlara ait fey' kabul ettiği haraç arazilerini satmalarına izin vermemelerini emretmiştir.⁴² Aynı maksatla ziraat yapamayıp haraç veremeyeceklerini hatırlatarak zimmet ehlinin zirai aletleri satmalarına mani olmalarını bildirmiştir.⁴³

Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslimlerin hayvan kesim şekline dair bir kısım şartlar getirdiği anlaşılıyor. Nitekim dinî sebeplerle muhafızları başlarında bekletmek suretiyle Hıristiyan kasapların Allah'ın adını zikrederek hayvanları kesmelerini sağlamaya çalışmıştır.⁴⁴ Aynı şekilde valilerine çarşılarda zimmî kasapları hayvan keserken Allah'ın adını zikretmekle, ölmedikçe boğazını parçalamamakla, hayvanı kanlı, kesilmiş halde bırakmakla ve aldatma saydığından dolayı etini şişirmemekle yükümlü tutmalarını emretmiştir.⁴⁵

Ömer b. Abdülazîz, rivayetlere göre cizye yükümlülerine rahipleri de dahil etmiştir. Nitekim ilk defa Abdülmelik b. Mervân rahiplerden bir dinar cizye almıştır.⁴⁶ Süleyman b. Abdülmelik devrinde zimmîler cizyeden kurtulmak için rahip olup kiliselere yığılınca tekrar rahiplerden kısa bir süre bir dinar cizye

⁴⁰ el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Herâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 134; Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe b. Zencûye el-Horasânî, *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr. Şâkir Zîb Feyyâz (Riyad: Merkezü Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 1/282; Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin içki içmesine izin verirken taşımayı ve ticaretini yapmayı yasakladığını, sirkeye dönüştürülen içkilerin zimmîlere ait olduğunu, Müslümana ait olsaydı yere dökeceğini belirtmiştir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 134.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/356.

⁴² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 122; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/366; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/268.

⁴³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 122; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/268.

⁴⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 178. Ömer b. Abdülazîz'le birlikte dört imamın da zimmînin kurbanı keserken Allah'tan başkasının adını zikretmesi durumunda etinin haram olacağı görüşünde olduğu belirtilmiştir. İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/351.

⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 8/193.

⁴⁶ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 401; Abdülazîz Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 155.

alınmıştır.⁴⁷ Genel olarak malı mülkü olmayıp kiliseye bağlı olan rahiplerden cizye alınmazken geçimini kendisi sağlayan varlıklı rahip ve papazlardan alındığı belirtilmiştir.⁴⁸ Ömer b. Abdülazîz ise manastır sakini her bir rahip için iki dinar cizye belirlemiştir.⁴⁹ Ebû Ubeyd (ö. 224/838)'e göre halife, bunu ancak ödeme güçlerinin olduğunu ve dindaşlarının onların ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi bunu da ödeyebileceklerini bildiği için yapmıştır.⁵⁰ Bunun dışında Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların azat ettiği gayrimüslimden de cizye almıştır.⁵¹

Ömer b. Abdülazîz'in Arap Hıristiyanlardan cizye alınmamasının nedenini sormasına karşılık Hasan-ı Basrî ikisinin de bidatçı değil takipçi olduğunu hatırlattıktan sonra Hz. Ömer'in bunda bir maslahat gördüğünü ifade etmiştir.⁵² Arap asıllı Hıristiyan Tağlib kabilesi, Bizans'a sığınmaları, büyük bir güç olmaları ve cizye ödemeyi aşılanma olarak görmeleri sebebiyle Hz. Ömer döneminde cizye yerine iki kat zekât vermekle mükellef tutulmuştur.⁵³ Yine Benî Tağlib'den bazı kimseler, gelip kendilerini Arap kardeşlerine dahil

⁴⁷ Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 237-238.

⁴⁸ Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 135. Ayrıca bk. Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, 241. Papirüs belgelerinde Mısır'da rahiplerin cizye ödediğini ifade eden bir şey yoktur. Papazlardan bir kısmının ödediği, diğer kısmının ise ödemediği belirtilmektedir. (Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, 159.) Kadın, çocuk, köle, sakat ve hastalar cizyeden muaf idi. Zimmî din adamları, cizyeyi Abdülmelik b. Mervân'dan sonra ödemişlerdir. Mantran, Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 201.

⁴⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 52; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/163. Ayrıca bk. Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 111. Sadece kadınları ve çocukları istisna ettiği ve ergen olan tüm erkekleri istisna etmeden zikrettiği açıklanarak Hz. Ömer'in, İbn Hazm ve Şâfiî'nin de aynı görüşe ulaştığı belirtilmiştir. (İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/265, 377-378.) Küçükbaltaoğlu, bunun kıtlık esnasında cizye vermemek için rahip elbisesi giyip kiliselerde yaşamaya başlayan kişilere karşı alınmış bir tedbir olduğunu ifade etmiştir. Küçükbaltaoğlu, *Ömer b. Abdülazîz'in Malî Politikaları*, 50; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/371.

⁵⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 52; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/163. Rahiplerden cizyeyi kaldırıp kilise ve piskoposların mallarından vergi alınmasını yasakladığı da belirtilmiştir. Halîl, *Ömer b. Abdülazîz*, 164; Ahmed Eminoğlu, *V.Râşid Halife Ömer ibn Abdülazîz* (İstanbul: İnkilab Kitabevi, 1984), 143; Yılmaz Çelik, "Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Güz 2019), 616-636.

⁵¹ İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/379.

⁵² Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 8/159.

⁵³ Öztürk, Öztürk, *Hıristiyanlar*, 498; Söylemez, *Kûfe*, 319.

etmesini istediklerinde Ömer b. Abdülazîz, Arapların seçkinleri oldukları halde onları kimin çıkardığını sormuştur. Hıristiyan olduklarını söylemeleri üzerine halife, onların perçemlerini kırpılmış, ridalarından birer karış yırttıktan sonra onları kuşak olarak sarmalarını emretmiştir. Ardından “Sadece eğere binin, ayaklarınızı bir yana uzatın ve Allah zelil ettiğinden dolayı zelil olun” demiştir.⁵⁴ Ömer b. Abdülazîz’in Arap asıllı bile olsa gayrimüslimlere bakışını yansıtan bu rivayet, daha önce çoğu var olan sınırlama ve yasakları Müslümanlardan ayırmayla birlikte özellikle zelil konumlarını gösterme amacıyla koyduğuna açıkça işaret etmektedir.

Ömer b. Abdülazîz’in yeni talimat yayınladığı konulardan biri de kiliselerle ilgilidir. Nitekim Horasan valisi Abdurrahmân b. Nuaym’a anlaşmada yer alan kilise, havra ve ateşperest mabedine dokunmamalarını, zimmîlerin yeni mabet yapmalarını engellemesini emretmiştir. Aynı mektubu diğer valilere de yollayıp⁵⁵ yeni mabet bina etmenin caiz olmadığını, bina edilirse yıkılması gerektiğini bildirmiştir.⁵⁶ Ancak gayrimüslimlerin eski mabetlerini onarıp korumak için vakıf tesis etmelerine izin vermiştir.⁵⁷ Ömer b. Abdülazîz, savaşla alınan yerlerdeki mabetlerin Müslümanlara ait olduğunu, bundan dolayı istedikleri zaman yıkabileceklerini açıklamıştır. Nitekim Emeviye Camii şikâyetinden vazgeçmelerine mukabil anlaşma dışındaki on kiliseyi verme şartı veya onları yıkmaya tehdidi üzerine Hıristiyanların bu teklifi kabul ettikleri bilinmektedir. Aynı şekilde rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz, sulh ile fethedilen yerlerdeki kiliselere dokunmamıştır. Ama anlaşma içinde

⁵⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 180. Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, imam Ahmed ve imam Şâfiî bu görüştedir. Ömer b. Abdülazîz de bunu ehl-i kitabı hor ve hakir kılarak Müslümanlardan ayırmak için yapmıştır. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/319.

⁵⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 123; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/269; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Beyrut /Kâhire: Dâru’l-Maârif, 1387), 6/571. Ayrıca bk. Yüksel, *Hıristiyanlar*, 97; Kara, *Mecûsîler*, 234; Mithat Eser, “Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayrimüslimlere Karşı Politikalarda Ötekileştirmeye Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Toplum-Birey İkiliminde Ortak Değerler ve Farklılıklar II* (Konya; TİMAV Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2019), 146.

⁵⁶ İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/367; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 97; Ali Fâûr, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, (Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 1991), 42.

⁵⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 5/275. Ayrıca bk. Ahmet Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2016), 128; İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/360; Çelik, “Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz’in Sosyal Hizmet Uygulamaları”, 623; Cibrîl, *el-Âsâru’l-Vâride an Ömer b. Abdülazîz fî’l-akîde cem’an ve dirâseten*, 834.

bulunmayan ve savaşla alınmış veya Müslümanlarca kurulmuş kentlerde yeni yapılan birçok kilisenin yıkılması için valilerine emir göndermiş, fetihten sonra yapılmış kiliseleri yıktırmıştır. Nitekim Urve b. Muhammed, onun emri üzerine Yemen'deki bu tür kiliseleri yıktırmıştır.⁵⁸ Aynı şekilde Mısır'daki Yuhanna kilisesi gibi yeni yapılan kiliseler, Müslümanların tepki gösterip ayaklanmasına neden olunca yıkılmıştır.⁵⁹

Râşid halifeler döneminde zimmîlerle akdedilen anlaşmalarda kilise ve evlerin bölüşülmesi, yeni mabet inşa edilmemesi, ezan sırasında ve ibadetler dışında çan çalmama, haç çıkarmama, Benî Tağlib'in çocuklarını vaftiz etmemeleri ve Hıristiyanlığı kabule zorlamamaları, başka dinleri kötülleme, asker olan Müslümanların kıyafetlerini giymeme gibi şartlar yer almıştır.⁶⁰ Yeni mabet bina etmeme, casusları ve düşmanları himaye etmeme, ayinleri açıktan yapmama, kamu alanlarında haç ve kitap taşımama, Müslümanların kıyafetlerini giymeme, kaküllerini kesme ve silah taşımama yasakları Hz. Ömer devrinde uygulanmıştır.⁶¹ Ancak bazı müellifler, şurûtu-ömeriyye adıyla anılan zimmîlere ilişkin yasaklar listesinin tümünün Hz. Ömer'e⁶² veya Ömer b. Abdülazîz'e⁶³ ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ne var ki listeler

⁵⁸ Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra Yezîd b. Abdülmelik de sonradan yapılan kiliseleri yıktırmayı sürdürmüştür. (Öztürk, *Hıristiyanlar*, 179-180; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 97.) Hasan, İbn Abbâs ve bir kısım fakih bu görüştedir. Dört imam da yeni kilise inşa edilmesini caiz görmemiştir. İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/369-370.

⁵⁹ Ayca, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayri Müslimler", 79.

⁶⁰ Ayrıntısı için bk. Abdurrahman Demirci, *Hiz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayri-Müslim Politikaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 197-199, 314-320. Hz. Ömer'in emriyle karışıklığı önlemek için cizye mükelleflerinin boyunlarına mühür vurulmuştur. Demirci, *Hiz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayri-Müslim Politikaları*, 293.

⁶¹ Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 199. Zimmîlere yönelik sınırlandırmalar ve eş-şurûtu'l-ömeriyye tartışmaları için bk. Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 199-200.

⁶² Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/364.

⁶³ Goddard, fetih sırasında yapılan anlaşmalardaki bazı sınırlamaları zikrettikten sonra bu belgelerin gerçekte Hz. Ömer'e ait olmadığını, Tritton'u kaynak gösterip aslında Ömer b. Abdülazîz'in uygulamalarını yansıtan ondan sonra uydurulmuş sınırlamalar olduğunu dile getirmiştir. (Hugh Goddard, *Hıristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut (İstanbul: Say Yayınevi, 2018), 84-85; Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 36-37; R. Mark Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Köprü Kitapları, 2013), 99 vd.) Lewis, bu şartların ilk zamanlarda askerî güvenlik tedbirleri iken sonradan toplumsal ve yasal hale getirildiği kanaatindedir. Lewis, *Yahudiler*, 36-37

karşılaştırıldığında bir kısmının Hz. Ömer'e, diğerlerinin sonrakilere ait olduğunu savunanların görüşü, daha doğru ve tutarlı görünmektedir.⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Ömer'in uygulamalarını esas alarak ve kendisi de bazı ilavelerde bulunarak gayrimüslimlerin zeliliklerinin görülmesi ve Müslümanlardan ayrılmaları için kılık kıyafet, binek hayvanları ve haç taşımayla ilgili olarak bazı sınırlamalar ve yasaklar getirmiştir.⁶⁵ Nitekim Ömer b. Abdülazîz, valilerine gayrimüslimleri kuşak bağlamakla, semere binmekle, başlarının ortalarını tıraş etmekle⁶⁶ ve alın perçemlerini kısaltmakla⁶⁷ yükümlü tutmalarını emretmiştir. Aynı şekilde Hristiyanların ve diğer din mensuplarının eğere binmesini, kabâ (kaftan, cübbe), taylesân (şal) ve halhallı şalvarlar-pantolonlar giymesini, püsküllü ayakkabılar kullanmasını ve deri zünnar takmadan yürümesini yasaklamıştır. Mutlaka alını açık yürümelerini ve zimmînin evinde bulunan silahların alınmasını bildirmiştir.⁶⁸ Benzer şekilde gayrimüslimlerin eyer yerine semerlere binmelerini, kadınların ayrıca bacaklarını ayırmadan oturup ayaklarını bir tarafa uzatmalarını bildirmiş, valilerine bu kuralları açık bir şekilde ilan ettirmelerini emretmiştir.⁶⁹ Zelil statülerini hissettirmek için eğer vurulan atlara ve soylu develere binmelerini de yasaklamıştır.⁷⁰

⁶⁴ Tafsilatı için bk. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 200-201; Eser, "Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayr-ı Müslimlere Karşı Politikalarda Ötekileştirmeye Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi", 142.

⁶⁵ İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/321 vd. Hz. Peygamber'in (sav) devrinden Emevîlerin sonuna kadar yapılan kılık kıyafet düzenlemeleri için bk. Öztürk, *Hristiyanlar*, 359-373. Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere giyilmesini yasakladığı kubbâ, taylesân ve serâvîl hakkında imamların bir görüşüne rastlanmamıştır. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/335.

⁶⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/196.

⁶⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 67. Ömer b. Abdülazîz'in zünnar takmaları, perçemlerini kısaltmaları ve kuşak bağlamaları emri konusunda Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer ve birçok fakîh aynı görüştedir. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/321-322.

⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 176-177; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/185; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/710. Benzer bir rivayet için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 140-141. Dört imam kılıç kuşanmalarının ve silah taşımalarının men edilmesi gerektiği görüşündedirler. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/326.

⁶⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 174; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140.

⁷⁰ Hz. Ömer ve dört imam da bu görüştedir. (İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/338.) Ömer b. Abdülazîz, hakir ve zelil görünmeleri için zimmîlerin hazz (ipekli kumaş) ve asb (Yemen'de dokunan boyalı bir kumaş) giymemelerini emretmiştir. Dört imam Müslümanlardan ayıracak elbiseler giymelerine, Ebû Hanîfe ise lüks elbise giymemelerine

Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin Müslümanlardan ayrılıp tanınması için Müslüman kıyafetlerini giymelerini sert bir şekilde yasakladığı anlaşılıyor. Nitekim bir mektubunda valisine zimmîlerden çoğunun sarık sarıp Müslüman kıyafetleri giydiklerini öğrendiğini bildirdikten sonra onları bundan sert bir şekilde sakındırmasını ve başlarının ortasını tıraş ettirmesini emretmiştir.⁷¹ Aynı şekilde bir valisine şehrindeki Hıristiyanların sarık kullanmaya başladığını, bellerine bağladıkları kuşakları çıkardıklarını, saçlarını topuz yapmayı âdet haline getirip kesmeyi bıraktıklarını öğrendiğini belirttiikten sonra bunları kesinlikle yasaklamasını emretmiştir. Ardından onların bunu adet edinmesinin, ancak kendisinin aczine ve onlardan rüşvet kabul ettiğine bir işaret olduğunu bildirmiştir.⁷² Yine valilerine İslâm'dan başka bir dine inananların hiçbir şekilde Müslümanlara benzememelerini, sarıkları bırakıp entari giymelerini, kâfirlerden birinin bir Müslümanı istihdam etmesine izin vermemelerini bildiren bir talimat göndermiştir.⁷³

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerin ibadetleri hususunda da bazı sınırlamalar ve yasaklar koymuştur. Nitekim Mâlik b. Münzir'e yazdığı bir mektubunda haç işaretinin şirk ehlinin bir alameti olduğunu ve başlarına gelen veya olan her işin ondan olduğuna inandıklarını bildirerek⁷⁴ açıkta hiçbir haç bırakmayıp gördüğü her haçı mutlaka parçalamasını emretmiştir.⁷⁵ Şâm Hıristiyanlarına kiliselerin üzerine haç yerleştirmeyi⁷⁶ ve çan çalmayı⁷⁷ yasaklamıştır.

hükmetmiştir. (İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/330.) Ömer b. Abdülazîz, onların eğere yani ata binmesini yasaklamıştır. Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer ve dört imam buna hükmetmiştir. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/333.

⁷¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 8/151; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 90-91. Müslüman kıyafetlerini giyme yasağı, Müslümanların uymak zorunda olduğu kurallardan zimmîlerin sorumlu tutulmamaları ve cezalandırılmamaları amacını taşıyordu. Yüksel, "Ömer b. Abdülazîz", 40.

⁷² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 140-141. Hz. Ömer ve Ebû Hanîfe, zimmîlerin Müslümanlardan ayrılabilmesi için sarık takmalarının engellenmesi görüşündedir. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/328.

⁷³ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdürabbih el-Endelüsî, *Kitâbu'l-'İkdi'l-Ferîd*, (Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 5/183.

⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 56/500.

⁷⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 140-141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 56/500. Ayrıca bk. Öztürk, *Hıristiyanlar*, 224; İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/365. Hz. Ömer, İbn Abbâs, imam Ahmed ve Mâlik de bu görüştedir. İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/365.

⁷⁶ Öztürk, *Hıristiyanlar*, 225; İbn Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, 2/36; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 97.

Yukarıda belirtilen sınırlamaların veya yasakların nedeni hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırmacılardan kimi gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırma ve anlaşma şartlarını uygulama amacını taşıdığı açıklarken kimi de zimmîleri aşağılamayı hedefleyen bir adım olduğunu iddia etmiştir. Nitekim Mustafa Fayda, zimmîlere yönelik bu sınırlamaların sadece Müslümanlardan ayrılmaları için getirilmediği, zira kılık kıyafet, ayakkabı, saç ve binek gibi bazı yasakların gayrimüslimlerin aşağı statülerini göstermeye yönelik yasaklar olduğu kanaatindedir.⁷⁸ Muhammed b. Sa'd b. Şukayr da benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in zimmîleri hakir kılıp Müslümanlardan ayırmak için bunları uyguladığını belirtmiştir.⁷⁹ Aynı hususta İrfan Aycan, zimmîlerin uymadıkları anlaşmaları tatbik etme, Müslümanların hakimiyetini ve ayrışmayı pekiştirme ve bu durumdan şikayet eden Müslüman halkı memnun etme amacıyla kıyafet yasaklarını getirdiğine vurgu yapmıştır.⁸⁰ Oryantalistlerin Ömer b. Abdülazîz'i zalim, devrini kara dönem şeklinde nitelendirdiklerini belirten Nuh Arslantaş ve Mithat Eser, kıyafet sınırlamalarının Müslümanlardan kolayca ayrılmaları için getirildiğini, aşağılayıcı olarak nitelendirilmesinin peşin hüküm olduğunu, zira mezkûr sınırlamaların zimmîlerin kendi gelenek ve kültürlerini devam ettirmesini sağlayarak onlara fayda getirdiğini kaydetmişlerdir.⁸¹ Mithat Eser, ayrıca Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz dönemlerinde çok sayıda zimmî İslâm'a girdiği için şarkiyatçıların, onları zimmîleri tahkir etmekle suçladıklarına dikkat çekmiştir.⁸²

Hıristiyan yazar İbnü'l-İbrî, İstanbul kuşatmasının faciayla sonuçlanması üzerine Ömer b. Abdülazîz'in, Hıristiyanlara karşı kin ve nefretle dolduğunu, bu nedenle onlara kötü davrandığını, çan çalmalarını, ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini ve eğere binmelerini yasakladığını, aynı nedenle belirli kıyafetler giymelerini emrettiğini belirtmiştir.⁸³ Süryânî patriği Mar Mihâ'il,

⁷⁷ Bu, aynı zamanda İbn Abbâs ve dört mezhebin görüşüdür. İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/343; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 97.

⁷⁸ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, 195.

⁷⁹ İbn Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, 2/319.

⁸⁰ Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayri Müslimler", 73, 78.

⁸¹ Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", 314-315.

⁸² Eser, "Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayri Müslimlere Karşı Politikalarda Ötekileştirmeye Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi", 148-149.

⁸³ Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), 1/192-194. Üçok, tarihi gerçeklerle uyuşmadığını

Ömer b. Abdülazîz'in İslâmî hükümleri yüceltme arzusu ve İstanbul kuşatmasında ordunun büyük bir kısmının yok olması nedeniyle Hıristiyanlara karşı kin beslediğinden dolayı zimmîlerin ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini, yeşil elbise giymelerini ve eğerli atlara binmelerini yasakladığını iddia etmiştir.⁸⁴ Ancak iki müellifin nedenine dair yorumları, Ömer b. Abdülazîz'i hiç tanımadıklarını gösteren, onun kişiliğine ve tavrına hiç uymayan ve gerçeğe ilgisi bulunmayan kişisel yorumlardır.

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz'in getirdiği sınırlamaların, Müslümanlardan ayırma, Müslümanların egemenliğini vurgulama ve bundan rahatsızlık duyan Müslüman halkı memnun etme maksadıyla birlikte zimmîlere zelil konumlarını gösterme amacını da taşıdığı açıktır.

3. Zimmîlerin Şikâyetlerine Bakması ve Mezâlimi İade Etmesi

Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlere yukarıda anlatıldığı şekilde bakmış ve onlara bazı sınırlamalar getirmiş olsa da onlara karşı zimmî hukuku sınırları içinde adil davranmış, birçok davada onların lehine hükümler vermiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Hişâm'ı sulhla alınmış Kinnesrîn'e vali atadığında zimmîler, Müslümanların evlerine el koymasından şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine halife valiye evlerde bulunduğu işgalci Müslümanları çıkarmasını bildirmiştir. Ancak valinin durumu inceleyip işgalcilerin sayısının az olduğunu tespit etmesi üzerine zimmîler davalarından vazgeçmişlerdir.⁸⁵ Burada zimmîlerin neden vazgeçtiği tam olarak açıklanmamış olmasına rağmen tahmin ettiklerinden daha az işgalci bulunması veya iade-i itibar davası veya Ömer b. Abdülazîz'in adaletini denemeye yönelik bir şikâyet olması muhtemeldir. Ancak burada bunu tenkit edenlerin, zimmîlerin haklılıklarının tasdik edilmesinin sosyal barış için ne kadar önemli olduğunu unuttukları hatırlatılmalıdır. Aynı şekilde Semerkant ahalisi, vali Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye Kuteybe b. Müslim'in kendilerine zulmederek şehirlerini ellerinden aldığını şikâyet edip bir heyetle halifeye bildirmesini talep etmişlerdir.⁸⁶ Heyet

belirterek bu iddiasının doğru olmadığını kaydetmiştir. Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1968), 65-66.

⁸⁴ Mar Mihâ'il, *Târîhu Mar Mihâ'il es-Süryânî el-Kebîr*, çev. Saliba Şem'un (Halep: Dâru Mardin, 1996), 2/383-384.

⁸⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/388.

⁸⁶ Dadan'a göre İslâm'a girişle ilgili bilgi olmamasına rağmen Gibb, Semerkant heyetini daha önce Semerkant'tan sürülen, ancak halifenin bölge hükümdarlarını daveti üzerine İslâm'a

üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip şikâyetlerini iletmeleri üzerine Ömer b. Abdülazîz, gönderdiği cevapta durumu özetledikten sonra kadıdan onların meselesine bakmasını, eğer kadı onların lehine hüküm verirse Semerkantlıları ve Müslümanları Kuteybe'nin şehri almasından önceki duruma çekmesini emretmiştir.⁸⁷ Süleyman b. Ebî's-Sırrî'nin görevlendirdiği el-Kâdî el-Bâcî (en-Nâcî) Cüme' b. Hâdir, Arapların Semerkant'tan çıkıp önceki kışlarına dönmesine, eşit şartlarda birbirlerine savaş ilân etmelerine, ya yeni bir sulh veya savaş yapılmasına hükmetmiştir. Bunun üzerine Soğd ileri gelenleri ve halkı, yeniden sonucu belli olmayan bir savaşa girmek istemediklerini, yenildiklerinde ise sadece düşmanlık elde edeceklerini, aslında Müslümanlarla uzun bir zaman birlikte yaşayıp birbirlerine güvendiklerini belirterek fiilî durumu kabullenmişlerdir.⁸⁸ Semerkantlıların, halifeden talep ettikleri adil hükmü elde ettikleri açıktır. Ancak bu neticeyi bekledikleri dikkate alındığında sanki içlerinde ukde olarak kalan bir haksızlığı onaylatmayı veya Ömer b. Abdülazîz'in adaletini test etmeyi hedefleyen bir şikâyet gibi

girmiş gibi görünen Gurek'in halifenin gözüne girerek şehri tekrar almak için gönderdiğini söylemektedir. Ali Dadan, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 182.

⁸⁷ Ahmed b. Yahya b. Cafer el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988), 407; Taberî, *Târîh*, 6/567-568; Ebû'l-Ferec b. Kudâme b. Ca'fer b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe* (Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1981), 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/114-115.

⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 407; Taberî, *Târîh*, 6/567-568; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/114-115. Kuteybe b. Müslim, Semerkant'a gelip şehri kuşatmayı aylarca devam ettirse de şehri alamamıştı. Bunun üzerine içine asker gizlediği sandıkları Semerkant yöneticisine emanet bırakmıştı. Gece yarısı sandıklardan çıkan askerler, muhafızları öldürdükten sonra kale kapısını açmışlar. Hazırda bekleyen Kuteybe b. Müslim de ordusuyla şehre girip ele geçirmiştir. (Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't- Tivâl*, thk. Abdülmümin Âmir (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l- Arabiyye, 1960), 327.) Dîneverî (ö.282/895)'nin verdiği bilgi daha önceki fetihle ilgili olmalıdır. Zira bazı araştırmalara göre Kuteybe b. Müslim, Semerkantlılarla yaptığı anlaşmaya göre inşa edilecek camide namaz kıldırıktan sonra şehri terk edecekti. Ancak bu şarta uymayıp Soğd melikini şehirden çıkarıp oraya asker bırakmıştır. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490-491; Kübra Ayhan, *Ömer bin Abdülazîz'in Horasan ve Maverâünnehir Siyaseti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 81; Abdülkadir Işık, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 88-89; Osman Aydın, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 485.

görünüyor. Şâm Emeviyye Camii ve Kınnesrîn zimmîlerinin şikâyeti hakkında da benzer bir durum yaşanmış, davacı olan gayrimüslimler muhtemelen bekledikleri adil hükmün sonucunda şikâyetlerinden vazgeçmişlerdir. Ancak bu yargılamayı sonucu değiştirmedeğini söyleyerek oyun ve kandırmaca olarak yaftalayanların,⁸⁹ sonuç değişmese bile zimmîlerin haklılıklarının onaylanıp itibarlarının iade edilmesinin toplumsal barış için ne kadar önemli ve etkili olduğunu dikkate almadıkları anlaşılıyor.

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerin kişisel şikâyetlerine de bakmış, hanedan üyesi ve ileri gelenlerin el koyduğu bazı mezâlim mülkleri davacı gayrimüslimlere geri vermiştir. Nitekim Hımslı yaşlı bir zimmî ayağa kalkıp Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in arazisini gasp ettiğini şikâyet etmişti. Orada bulunan Abbâs onu kendisine Velîd b. Abdülmelik'in iktâ' olarak verip bir ferman da yazdığını söylemiştir. Zimmînin sözlerini tekrarlaması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın kitabının Velîd b. Abdülmelik'in yazısından uyulmaya daha layık olduğunu söyleyerek mezkûr araziye zimmîye geri vermiştir.⁹⁰ Aynı şekilde Hıristiyan bir adam, Hişâm b. Abdülmelik'ten davacı olup arazisini geri isteyince Ömer b. Abdülazîz, hasmını azarlayan Hişâm b. Abdülmelik'i uyarıp yerine oturtmuştur. Önceki halifelerin onaylarını gösterse de iktâsını zimmîye geri vermiştir. Ne var ki Hişâm b. Abdülmelik, halife olduğunda o arazinin Hıristiyan'dan alması hatırlatıldığında Ömer b. Abdülazîz'in hükmünü iptal

⁸⁹ Gerlof Van Vloten, genel olarak Müslüman fatihleri ganimet, köle ve cariye elde edip zenginleşme, lüks ve müreffeh bir hayat yaşama amacı güden, bencillik ve hırsın kalplerine hakim olduğu çöl insanları olarak tasvir etmiştir. Anlaşmalara uymayıp isyan eden özellikle doğudaki şehir sakinlerini masum görürken bundan dolayı sefer düzenleyen Müslümanları istismarcı ve fırsat kollayan çıkarıcılar gibi sunmakta, hatta yağma yapmak için bilerek isyan çıkartmakla suçlamaktadır. Nitekim onun iddiasına göre Semerkant, daha önce Saîd b. Osmân tarafından anlaşmayla alınmışken halkı anlaşmayı bozmadığı halde Kuteybe b. Müslim, şehri zaptettikten sonra şehir sakinlerini çıkarıp askerlerini yerleştirmiştir. Ömer b. Abdülazîz hilafete geçtiğinde Semerkant halkı kendisine şikâyet edince görevlendirdiği kadı, fetih öncesi mevzilere geri dönülmesine hükmetmiştir. Ancak Vloten, bu hükmü sonuç değişmediği için "Hilekar muhtevası her tarafsız okuyucunun gözüne çarpacaktır" şeklinde değerlendirerek iadei itibar davalarının önem ve etkisini dikkate almadığını göstermiştir. Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine*, çev. Mehmet S. Hatipoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 16-17.

⁹⁰ Âcurrî, *Ahbârü Ömer b. Abdülazîz*, 57-60; Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fadl Et-Teymî el-İsbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed (Riyâd: Dârü'r-Râye, ts.), 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 125-126; Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayvânî'l-kübrâ* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/104.

etmemelerini emretmiştir.⁹¹ Benzer şekilde Benî Kelb kabilesi reisi ve Emevîler'in önde gelen kumandanlarından Hassân b. Mâlik (ö. 70/690 [?]) ve bir grup Müslümana bir kilise, iktâ olarak verilmişti. Daha sonra Dimaşk Hıristiyanlarının şikâyeti üzerine Ömer b. Abdülazîz, o kilise onlarla yapılan anlaşmadaki on beş kiliseden biri olduğundan Hassân b. Mâlik'in hiçbir hakkı olmadığını belirterek⁹² Muâviye'nin iktâ olarak verdiği o kiliseden Müslüman Arapları çıkartıp Hıristiyanlara vermiştir. Ne var ki Yezîd b. Abdülmelik bahsedilen kiliseyi Benî Nasr kabilesine geri verip Hıristiyanları oradan çıkarmıştır.⁹³ Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin şikâyetine konu olan mezâlîm davalarından en önemlisi, hiç şüphesiz Dimaşk mescidi davasıdır.

3.1. Dimaşk Mescidi (Şam Emeviye Camii) Davası

Rivayete göre Muâviye b. Ebî Süfyân, Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'ni camiye katmak istese de Hıristiyanların reddetmesi üzerine planından vazgeçmiş, daha sonra Hıristiyanlar Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik'in büyük para tekliflerini de reddetmişlerdir. Bunun üzerine kiliseyi yıkmakla tehdit eden Velîd b. Abdülmelik, bazı Hıristiyanların başına musibet geleceği uyarısına rağmen kazma ile kilisenin bazı duvarlarını yıkmaya başlamış,⁹⁴ ardından Emeviye Camii'nin inşaatını 714 yılında tamamlamıştır.⁹⁵

Dimaşk Hıristiyanları, daha sonra yeni halife Ömer b. Abdülazîz'e anlaşma yazısını gösterip Velîd b. Abdülmelik'i şikâyet etmişler, halifenin onlara teklif ettiği yüz bin dinarı da almayı reddetmişlerdir. Bunun üzerine halife, Dimaşk valisi Muhammed b. Süveyd el-Fihri'ye Hıristiyanların rızasını alamadığından kiliselerini onlara geri vermesini mektupla emretmiştir.⁹⁶ Ancak halifenin söz konusu talimatını içine sindiremeyen Dimaşk'ın Müslüman halkı, bir kilise için

⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/173. Cezîre halkından tarlasının Cezîre'de Nâkûz denen yerde olduğunu söyleyen İbn Beyân adında bir dihkân olduğu belirtilmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 133-134.

⁹² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/387; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 12/450.

⁹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/388; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/354, 41/453.

⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 126-128. Velîd b. Abdülmelik tarafından kilisenin yıkılıp Emeviye camiine katılmasının tafsilatı için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/254-256.

⁹⁵ Tâlib Yâzîcî, "Emeviye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108-109.

⁹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/273-274.

içinde uzun zamandır ezan okuyup namaz kıldıkları camiye yıkılmayı kabullenmemiştir. İçinde Süleyman b. Habîb (Hubeyb) el-Muhâribî gibi fakihlerin de bulunduğu bir heyetle Hıristiyanlara Yohannes (Hz. Yahyâ) kilisesinden vazgeçmeleri ve onu bir daha istememeleri mukabilinde savaşla ele geçirilmiş bulunan Dımaşk ve Gûta'daki Müslümanlara ait kiliselerin hepsini onlara iade etmeyi, yıkılmayacaklarına ve mesken yapılmayacaklarına dair yazılı belge vermeyi teklif etmişler. Eğer o teklifi kabul etmezlerse o kiliselerin tümünün yıkılacağını bildirmişler. Hıristiyanların üç gün sonra öneriyi kabul etmesi üzerine durumdan haberdar edilen Ömer b. Abdülazîz, söz konusu kararı onaylamıştır. Ayrıca Dımaşk ve Gûta'daki kiliselerin mülkiyetini ve yıkılmama garantisini içeren bir fermanı şahitlerin huzurunda imzaladıktan sonra Hıristiyanlara göndermiştir.⁹⁷ Bu bilgiye göre problemi Şâm halkı çözmüş, Ömer b. Abdülazîz ise sadece teklifi tasdik etmekle yetinmiştir.

Sorunu Ömer b. Abdülazîz'in çözdüğünü aktaran rivayetlere göre bazı Hıristiyanların şikâyeti üzerine halife, davayı tahkik ettirince şehir dışındaki kiliselerin sahâbelerin yazdığı sulh anlaşmasına dâhil olmadığını fark etmiştir. Kiliseyi onlara iade edeceğini, ancak kılıç zoru ile fethedildiği için anlaşma dışında kalan diğer kiliseleri veya Tûmâ (Saint Thomas) kilisesini yıkıp yerine bir mescit inşa edeceğini söylemiştir. Ancak Hıristiyanların Yohannes (Hz. Yahyâ) kilisesini Müslümanlara bırakmalarına mukabil diğer kiliseleri veya Tûmâ kilisesini yıkmaktan vazgeçmesini talep etmesi üzerine halife, fermanı yazıp onlara teslim etmiştir.⁹⁸ Velîd b. Abdülmelik'in karşılığında daha büyük bir kilise veya dört kilise vererek Hıristiyanları ikna ettiği, ancak Ömer b. Abdülazîz devrinde kiliseyi geri istediklerinde halifenin ancak Gûta'daki kiliseleri vererek onları ikna ettiği de rivayet edilmiştir.⁹⁹

Dımaşk'ın fethinden sonra yerinde kalan on iki patrik, daha sonra Dımaşk'tan ayrılıp on iki kiliseyi terk ettiklerinde o kiliseler, Bahdel ve İbn Müdlic el-Uzrî'nin de içinde olduğu Dımaşk'ın ileri gelenlerine iktâ olarak verilmişti. Ömer b. Abdülazîz, halife olduğunda Hıristiyanların şikâyeti üzerine onların

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 126-128; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, 294-295; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/273-274; Ahmet Önkâl - Nebî Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/46-56.

⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/580-582; Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *İA*, 9/46.

⁹⁹ Ahmet Özel, "Emevîyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 11/109-111.

çocuklarını kiliselerden çıkarıp Hıristiyanlara geri vermiştir. Ancak vefatından sonra Dımaşk'ın ileri gelenlerinin çocuklarına iade edilmiştir.¹⁰⁰

Gayrimüslimler lehine adil hükümler veren Ömer b. Abdülazîz, bazı gayrimüslim toplulukların müşterek cizye miktarlarını da düşürmüştür. Nitekim Hıristiyan Necrân heyeti, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına geldiğinde her biri kırk dirhem değerinde 2.000 elbise üzerine anlaşma yapmışlar. Hz. Osman iki bin elbiseden iki yüzünü,¹⁰¹ daha sonra Muâviye veya Yezîd b. Muâviye iki yüz elbise daha eksiltmiştir. Haccâc b. Yûsuf ise isyanlara destek verdikleri gerekçesiyle tekrar 1800 elbise talep etmiştir. Ancak onların şikâyetini dikkate alan Ömer b. Abdülazîz, sayım yaptırıp onda bire düştüklerini tespit ettirince cizyelerini 200 elbiseye indirmiştir. Velîd b. Yezîd'in halifeliğinde tekrar 1800 elbiseye çıkarılırken Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs devrinde yeniden 200 elbiseye indirilmiştir.¹⁰² Aynı şekilde Muâviye Kıbrıs'a 7000 dinar cizye koymuştu. Daha sonra isyan çıkarmaları üzerine Abdülmelik b. Mervân 8000 dinara çıkarmıştı. Ömer b. Abdülazîz ise onların cizyesini yeniden 7000 dinara düşürmüştür.¹⁰³ Cerbâ, Ezruh ve Eyle halkından da sadece Hz. Peygamber'in (s.a.s.) belirlediği cizyeyi toplamıştır.¹⁰⁴

Ömer b. Abdülazîz, bazı zimmî toplulukların müşterek vergisini düşürdüğü gibi cizye ve haraç dışında daha önce ödedikleri tüm vergileri de kaldırmış,¹⁰⁵ haraç miktarlarını da arazilerinin verimine göre belirlemiştir. Nitekim Sâbit b. Sevbân, Ömer b. Abdülazîz'e önceki halifeler döneminde fiyatlar ucuzken onun devrinde neden yüksek olduğunu sorunca Ömer b. Abdülazîz, önceki idarecilerin zimmîleri güçlerinin üstünde yükümlü tuttuklarından, bundan

¹⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/353.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/158-159.

¹⁰² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 74-75; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/158-159; K. V. Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", MEB *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967), 9/464.

¹⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 155-156. Ayrıca bk. Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", 355; Adem Apak, *İslâm Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 204; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 207. Kıbrıslıların bir isyan çıkartması üzerine Abdülmelik b. Mervân'ın ne yapılması gerektiği konusunda devrinin âlimlerine danışmasının ve kararının ayrıntıları için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 155-156.

¹⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/148.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 99; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 8/147-148; Taberî, *Târîh*, 6/569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/115; Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", 361.

dolayı zimmîlerin ellerindekileri satmaktan başka bir çare bulamadığından ve mallarının para etmediğinden söz ettikten sonra kendisinin sadece güçleri yetecek kadarıyla yükümlü tuttuğunu ve adamın da malını istediği gibi sattığını ifade etmiştir. Fiyat belirlemesi talebini ise Allah'ın hakkı olduğunu açıklayarak kabul etmemiştir.¹⁰⁶

4. Zimmîlerle Kişisel İlişkileri ve İhtidalar

Ömer b. Abdülazîz'in ayrıca zimmîlerle şahsi ilişkiler kurduğu, onlara misafir olup yemeklerini yediği ve onlardan öğüt istediği de rivayet edilmiştir. Nitekim rivayetlere göre her gün kendi parasından bir dirhem vererek Müslümanlarla birlikte ortak yemekten yerdi. Zimmîlere konuk olduğunda ona hulbe (hurma ve süttten yapılan bir yemek), sebze gibi yemekler ikram ederlerdi. Halife onlara daha fazla verip yemeklerinden yer, kabul etmezlerse yemezdi. Müslümanlardan ise hiçbir şey kabul etmezdi.¹⁰⁷ Ömer b. Abdülazîz'in bu davranışı, yöneticilere bedelsiz olarak verilen hemen her şeyi rüşvet olarak kabul etmesine dayanıyor. Aynı şekilde bir manastıra uğradığında insanları doyurmak için tabaklar getirilip konulmuştu. Kendisine içinde fıstık ve badem olan farklı bir tabak getirildiğini fark edince ikramı reddetmiştir.¹⁰⁸ Yine Ömer b. Abdülazîz, Kinnesrîn halkından bir Nabatîye konuk olur, adam da onlara ikramda bulunurdu. Halife seçildiği zaman gelip misafiri olduğunda ikramına karşılık kendi atâsından bir miktar bağışta bulunarak bölge valisine nasıl iyilik yapacağını göstermiştir.¹⁰⁹ Benzer şekilde Kinnesrîn'e vali tayin ettiği Hilâl b. Abdula'lâ'ya yanında bulunan Nabatî bir adamı göstererek onu gözetmesini söylemiş, valinin merakı üzerine ona güzel davranmasını nasihat etmiştir.¹¹⁰ Ömer b. Abdülazîz, rivayete göre Müslümanların yanında gayrimüslimlerden de nasihat istemiştir. Nitekim halifenin kendisine öğüt vermesini talep etmesi üzerine rahip, ona bir şairin "Dünyadan soyutlan, çünkü sen dünyaya gelirken çıplaktın / hiçbir şeyin yoktu" sözünü unutmamasını tavsiye etmiştir. Ömer b. Abdülazîz de bu beyti çok beğenip tekrarlayarak hayat prensiplerinden biri haline getirmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 145.

¹⁰⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 5/315; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 192.

¹⁰⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 54.

¹⁰⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 166-167.

¹¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 74/97-98.

¹¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/699.

Rivayetlere göre döneminde bazı zimmîler, Ömer b. Abdülazîz'e saygı duyup hürmet etmiş, onu diğer halifelerden ayırıp takdir etmişlerdir. Nitekim Deyr-i Sem'ân zimmîlerinden kabir yerini alırken komşu olacağına sevinip hediye etmişler, ancak halifenin ısrarı üzerine kabrin bedelini almışlardır.¹¹² Aynı şekilde Mücâhid'in (ö. 103/721) Ömer b. Abdülazîz'in cenazesinden geldiğini öğrenen bir Abbâdî veya Nabatî, ağlamaya başlayıp ona rahmet dilemiştir. Mücâhid'in ağlama nedenini sorması üzerine şahsı için değil sadece yeryüzünde iken sönen bir nura ağladığı cevabını vererek halifeye verdiği değeri ifade etmiştir.¹¹³ Aynı bağlamda Sâlih b. Ali, Şam'a gelip Ömer b. Abdülazîz'in kabrini sorsa da bilen birini bulamamış, nihayetinde ona bir rahip "sadîk" (dost) olarak nitelendirdiği Ömer b. Abdülazîz'in kabrini göstermiştir.¹¹⁴ Benzer şekilde Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, Cezîre'de ilmiyle ve ileri yaşıyla tanınan bir rahibin ziyaretine gittiğinde rahip, adeti olmadığı halde yanına inmişti. Ömer b. Abdülazîz'i imamlar arasında Receb'in haram ayların içindeki konumunda gördüklerinden dolayı yanına indiğini açıklamıştır.¹¹⁵ Öte yandan Ömer b. Abdülazîz, vefatından önce çocuklarına mal değil çok hayır bıraktığından, Arap veya zimmî kiminle karşılaşsalar mutlaka onların haklarını gözeticeğinden söz ederek zimmîlerin de uygulamalarından memnun olduklarını belirtmiştir.¹¹⁶ Ancak Velîd b. Abdülmelik'in yanına gittiğinde bağışlarını elde eden A'sâ Benî Tağlib lakabıyla tanınan Hıristiyan şair Rebîa, halife Ömer b. Abdülazîz'e medhiye okumuştur. Halife beytülmalde şairlerin bir hakkının bulunmadığını, olsa bile kendisinin Hıristiyan olduğunu söyleyerek ona bir şey bağışlamamıştır. Bunun üzerine A'sâ Benî Tağlib, Velîd b. Abdülmelik'i överken haleflerini yererek oradan ayrılmıştır.¹¹⁷ Gözden geçirilen kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in devrinde yaşayan çağdaşı zimmîlerin ona yönelik övgülerinden söz edilirken eleştirilerinden bahsedilmemiştir.

¹¹² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 213-214.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 331. Bu rivayetin bir benzeri, Evzâi (ö. 157/774)'ye nispet edilerek de anlatılmıştır. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 331.

¹¹⁴ Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî (Medîne: Müessesetü'r-Risâle, Mektebetü'd-Dâr, 1410), 1/597; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/262; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 331; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/131.

¹¹⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, 5/255; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/192; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 57

¹¹⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 101.

¹¹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 72/191-192; Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed İbnü'l-Adîm el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/3619; Yüksel, *Hıristiyanlar*, 125.

Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı öğretip yaymayı en önemli görevlerinden biri olarak kabul ettiğinden hemen her fırsatı değerlendirerek söz konusu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Nitekim valilerine Müslüman olmayanları İslâm'a çağırma emretmiştir. Ardından Müslüman olup yaşadığı yurdu terk ederek Müslümanlara katılan olursa Müslümanların hak ve görevlerinin onun da hak ve görevleri olacağını, Müslümanların ona yardımcı olmalarının vazifeleri olduğunu bildirmiştir.¹¹⁸ Aynı maksatla komşu devlet adamlarına İslâm'a davet mektupları ve heyetleri gönderip bir kısmının Müslüman olmasına vesile olmuştur. İslâm'ı anlatıp gayrimüslimlerin Müslüman olmalarını sağlamak için çok sayıda âlimi görevlendirmiştir. Aldığı teşvik tedbirleri sayesinde çok sayıda zimmî İslâm'a girmiştir. Söz konusu teşvikler içinde mevâlî ile arapları her alanda eşitlemesi, Müslüman olan gayrimüslim görevlileri yerinde bırakması, ihtida eden her şahsa maaş vermesi, cizye borçlarını silmesi ve birçok konuda kolaylıklar tanınması sayılabilir. Nitekim Mısır'da Müslüman olan zimmîlere atâ/yıllık maaş verilmesini emretmiştir.¹¹⁹ Üzerlerinde büyük miktarlarda ödenmemiş cizye vergisi bulunduğu halde İslâm'a girenlerden cizyenin düştüğünü açıklamıştır.¹²⁰ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in bazen kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kişilere (müellefe-i kulûb) zekâtтан pay verdiği, aynı bağlamda İslâm'a ısındırmak için Bıtrîk'e (Patrik) bin dinar bağışladığı, ayrıca düşmandan birini yüz bin dirhem mukabilinde kurtardığı rivayet edilmiştir.¹²¹ Ömer b. Abdülazîz'in zekâtındaki müellefe-i kulûb payını Mar'aş, Ra'bân¹²² ve Zellûl¹²³ gibi yerlerde oturan sakâlibeye (Beyaz/sarı ırklar) ve yeni Müslüman olanlara dağıttığı sabittir.¹²⁴ Ne var ki kimliği hakkında bilgi verilmeyen Bıtrîk'a bin dinar vermesi, Ömer b. Abdülazîz'in bilinen tavrıyla çelişen bir durum olsa da ihtidaları artıracak kanaatiyle vermiş olması muhtemeldir. Zimmî esirlere gelince esirleri aralarında ayırım yapmadan fidye ödeyerek kurtardığı ve bunun için kesin emirler verdiği sabittir.

¹¹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 83-84.

¹¹⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, 111, 129-130.

¹²⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 144-145. Ayrıca bk. Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, 239.

¹²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/344.

¹²² Halep ile Sümeysât arasında sugûrda Fırat yakınında bir şehirdir. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 3/51.

¹²³ Mağrib'de Üzîlî'nin doğusunda bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/146.

¹²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 74/200.

Ömer b. Abdülazîz, müctehid bir âlim ve halife olarak din değiştiren karı veya koca hakkındaki sorulara da cevap vermiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân'ın karısı Hıristiyan iken İslâm'a girmiş erkeğin durumunu sorması üzerine halife, birbirlerinden ayrılacaklarını bildirmiştir.¹²⁵ Aynı şekilde Abdülhamîd b. Abdurrahmân kocası Hıristiyan, kendisi İslâm'a girmiş bir kadınla ilgili olarak çocuklara ne yapılacağını sormuştu. Halife de eşleri birbirlerinden ayırmasını ve çocukları da kadına teslim etmesini emretmiştir.¹²⁶ Yine esir edildikten sonra Hıristiyan olan bir Müslümanla ilgili olarak karısının evlendirilmesine, iddetinin kocasının Hıristiyan olduğu haberi geldiğinden itibaren başlayacağına ve kadın iddeti içinde ölse bile ikisinin birbirlerine mirasçı olamayacaklarına hükmetmiştir.¹²⁷

5. Gayrimüslimlere Yardım ve Destekleri

Ömer b. Abdülazîz, devlet görevlilerine gayrimüslimlere iyi davranmalarını, adil olmalarını ve muhtaç duruma düştüklerinde desteklemelerini emretmiştir. Nitekim Basra valisi Adî b. Ertât'a gayrimüslimlerden yaşı ilerlemiş, güç ve yetenekleri yok olmuş kişileri bulmasını ve onlara beytül mâlden durumlarını düzeltecek azık vermesini emretmiştir.¹²⁸ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a zimmîleri gözetip yumuşak davranmasını, malı mülkü olmayan yaşlı zimmîlere infakta bulunmasını emretmiştir. Onları ölünceye veya azad edilinceye kadar sahibinin (devletin) bakması gereken kölelere benzeterek¹²⁹ sahibinin (müslümanlar) bakmakla mükellef olduğunu ve Hz. Ömer'in tavrını hatırlatmıştır. Çünkü Hz. Ömer, zimmet ehlinde dilenen bir yaşlıya rastlayınca ona adil davranmadıklarını, zira gençliğinde ondan haraç alırken yaşlılığında onu yardımsız bıraktıklarını ifade ettikten sonra ona durumunu düzeltecek maddi desteği hazineden vermiştir.¹³⁰ Benzer şekilde mala sahip olmayan ve

¹²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/187.

¹²⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/187.

¹²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/166. Müslüman ve kâfiri birbirine mirasçı yapan ilk kişinin Muâviye olduğu, Emevîlerin de bunu devam ettirdiği ve Ömer b. Abdülazîz'in iptal ettiği rivayet edilmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/448-449; 13/13.

¹²⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/147.

¹²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/370.

¹³⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 56; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/169-170; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/204. Ayrıca bk. Murtaza Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı:34 (Erzurum 2010), 88.

kendisine bakacak kimsesi bulunmayan büyük zimmî çocuklarına hazineden nafaka bağlanması talimatını vermiştir.¹³¹

Yaşlı ve muhtaç zimmîlere malî destek veren Ömer b. Abdülazîz, topraklarını ıslah edip ekecek çiftçi gayrimüslimlere de borç verilmesini bildirmiştir. Nitekim Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân, asker maaşlarından sonra yanında çok miktarda mal kaldığını bildirince halife, zimmîlerden durumu kötüleşenleri güçlendirmesini, onlardan her yıl cizye ve haraç aldıkları için toprağını işleyemeyen zimmîye yetecek kadar ödünç para vermesini bildirerek zimmîleri desteklemesini emretmiştir.¹³²

Ömer b. Abdülazîz, valilerine zimmîlere iyi muamele etmelerini emrettiği gibi komutanlarına da onları rahatsız edecek davranışlardan uzak durmalarını bildirmiştir. Nitekim Mansûr b. Gâlib'i savaşa gönderirken ona konaklama yerini anlaşmalı toplulukların (zimmî) şehirlerinden uzak tutmasını, dindar ve güvenilir askerlerinden başkasının gayrimüslimlerin topluluk ve çarşılarına girmemesini, dolayısıyla askerlerin oralardan haksız yere bir şey alıp günah yüklenmemelerini, halkından kimseye eziyet etmemelerini, zira onların dokunulmazlığı bulunduğunu, anlaşmalı halka (ehl-i sulh) zulmederek savaştıkları topluluklara (ehl-i harb) yardımcı olmamalarını ve kendilerine saldırmadıkları sürece onlara vefalı davranmalarını emretmiştir. Onlar tahammül etmekle imtihan edilirken Müslümanların da bu koruma ahbine vefa göstermekle denendiğini hatırlatmıştır.¹³³

Ömer b. Abdülazîz'in, köle, cariye, Müslüman gayrimüslim ayrımı yapmadan tüm esirleri fidyelerini vererek kurtardığı aktarılmıştır. Nitekim Amr b. Kays'ı sâifeye uğurlarken gücü yettiği kadar esir edilmiş olan Müslümanları, onların kölelerini ve zimmîleri fidye ile kurtarmasını emretmiştir.¹³⁴ Fidyeye için para verdiği bir adamın sorusuna karşılık düşmana isteyerek kaçmış müslümanları, köleleri ve cariyeleri kurtarmasını bildirmiştir.¹³⁵ Aynı şekilde Reb' a b. Atâ'yı erkek, kadın, köle ve zimmîyi fidye mukabilinde kurtarması için Aden sahiline

¹³¹ Ali Muhammed es-Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 342.

¹³² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/565-566; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 8/185; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 63-64; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/213.

¹³³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 76-78; Ebû Nuaym, *Hilye*, 5/303.

¹³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/360.

¹³⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 169; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/323.

göndermiştir. Rebî'a b. Atâ da bir Müslümana karşılık Rumlardan on adamı teslim ederek esirleri kurtarmıştır.¹³⁶

Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda bahsedilen gayrimüslim siyaseti, çağdaş yazarların farklı yorumlamalarına konu olmuştur. Genel olarak Müslüman yazarlar, Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere dönük uygulamalarını adalete ve anlaşmalara uygun olarak vasıflandırmışlardır. Nitekim Aycan, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırıp ihtidayı teşvik ettiği, gayrimüslimlerin bu uygulamayı dinleri ve cemaatleri aleyhine bir gelişme olarak değerlendirdikleri, onları resmi makamlardan uzaklaştırdığı, daha önceki imtiyazlarını kaldırıp anlaşma şartlarına döndürerek bazı kısıtlamaları getirdiği için gayrimüslimlerin adil halife Ömer b. Abdülazîz'i zalim, kendilerini küçük düşüren tek halife, devrini ise kara dönem olarak nitelendirdiklerini belirtmiştir.¹³⁷ Yüksel, Ömer b. Abdülazîz'in aşırı hoşgörülü tavrı terk edip İslâmî kuralları uygulamasını sindiremeyen yabancıların ve oryantalistlerin kötü propagandası sonucunda onun devrinin kara dönem olarak nitelendirildiğini, mezalimlerini zimmîlere geri vermesinin, onlara iyi muamele etmesinin ve görevden uzaklaştırmasının İslâm hukukunun gereği olduğunu, yanlış olanın önceki tatbikat olduğuna dikkat çekmiş, ayrıca Kiptiler için en kötü yılların din adamlarının hileci tavırları sebebiyle Yezîd b. Abdülmelik devri olduğunu vurgulamıştır.¹³⁸

Gayrimüslimler yazarların çoğu, Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere yönelik siyasetini malî baskı ve zulüm olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Süryânî patriği Mar Mihâ'il, Ömer b. Abdülazîz'in İslâmî hükümleri yüceltme arzusu ve İstanbul kuşatmasında ordunun büyük bir kısmının yok olması nedeniyle Hıristiyanlara karşı kin besleyip kötü davranmaya başladığını, Hıristiyanları İslâm'a girmeye zorlamak maksadıyla onlara ağır baskı yaptığını, aynı maksatla mühtedilerden cizyeyi kaldırması üzerine çok sayıda Hıristiyanın müslüman olduğunu, Hıristiyanın müslüman aleyhindeki şahadetini ve resmi göreve atanmasını reddettiğini, yine ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini, yeşil elbise giymelerini ve eğerli atlara binmelerini ve manastırlara kurban sunmalarını yasakladığını, kiliselerin, manastırların ve rahiplerin mallarından bir kısmına el koyduğunu ve bir müslüman bir Hıristiyanı katlederse onun öldürülmesine değil, beş bin dirhem diyet ödemesine hükmettiğini iddia

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/347.

¹³⁷ Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler", 71, 75, 80.

¹³⁸ Yüksel, *Hıristiyanlar*, 78.

etmiştir.¹³⁹ İstanbul muhasarasının etkisi, mallarını müsadere etmesi ve kurban sunma yasağı iddiası elimizdeki verilerle uyuşmasa da cizyenin kaldırılmasının ihtidaları artırdığı itirafı ve verdiği diğer bilgiler önemlidir. Aynı bağlamda Theophanes, Suriye'de meydana gelen büyük bir depremden sonra Ömer b. Abdülazîz'in içkiyi yasakladığını, Hıristiyanları İslam'a girmeye zorladığını, Müslüman olmayanları öldürdüğünü ve hiçbir Hıristiyanın bir Müslüman aleyhine şahitliğini meşru görmediğini ifade etmiştir.¹⁴⁰ Yazarın içki ve şahitlik konusu dışındaki sözleri, hakikatle uzaktan yakından ilgisi olmayan ve müellifin cehaletini gösteren iddialardır. Benzer şekilde Hitti, gayrimüslimlerin daha önce geniş bir hoşgörü içinde adli ve idari özerklikten istifade ettiklerini ve çok sayıda üst düzey makamlara tayin edildiklerini ifade etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in getirdiği sınırlamalara değindikten sonra onun, Hıristiyanları aşağılayıcı bazı yasaklar koyan ilk ve tek Emevî halifesi olduğuna dikkat çekmiştir. Hıristiyanlarla birlikte Yahudilere de aynı sınırlamaları tatbik edip resmi görevden uzaklaştırdığını, ancak bu emrinin kısa bir zaman uygulandığını,¹⁴¹ onun döneminde önceki halifelerin aksine Hıristiyanların yapamayacakları bazı işlere zorlandıklarını kaydetmiştir.¹⁴² Hıristiyanları küçük düşürücü bazı yasaklar getiren ilk ve tek Emevî halifesi ifadesi, gerçeği yansıtmayan bir ifadedir. Anlaşmalarında yer alan şartlara küçük düşürücü yeni şartlar ekleyip sıkı bir şekilde tatbik eden ve haksızlığa yönelmeden İslâmî sınırlar içinde adil davranan bir halife olduğunu ifade etmek, gerçeğe daha uygundur. Aynı şekilde Mantran, Hz. Ömer'in gayrimüslimlerle yaptığı anlaşmanın çok sayıdaki şartlarını naklettikten sonra bu şartların, gayrimüslimlerin Hz. Ömer döneminde üst düzey görevlere atanmalarına mani olmadığını, Müslümanların elinde kalifiye elemanın bulunmaması ve resmi yazıların o zaman Arapça yazılmasının imkansızlığı sebebiyle Ömer b. Abdülazîz'in dönemine kadar çok sayıda gayrimüslimin görevine devam ettiğini kaydetmiş, Ömer b. Abdülazîz'in zimmî görevlileri yönetimden uzaklaştırmasına rağmen özellikle Suriye'de bir kısmının görevine devam ettiğini belirtmiştir.¹⁴³ Yine Mantran, Ömer b. Abdülazîz'in, gayrimüslimlerin

¹³⁹ Mar Mihâ'il, *Târîh*, 2/383-384.

¹⁴⁰ Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 82.

¹⁴¹ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2/368-369.

¹⁴² Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin (Risale Yayınları, İstanbul 1995), 90.

¹⁴³ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 198.

vergi ve rüsumlarını fazlalaştırıp onları asıl vergi yükümlüleri haline getirdiğini, resmi görevlerden azlettiğini ve bunların neticesinde dağılıp gitmelerine yol açtığını ileri sürmüştür.¹⁴⁴ Yine ona göre daha önce zimmîlere hoşgörü ile muamele edilip resmi makamlara atanmışken Ömer b. Abdülazîz döneminde sert bir şekilde vergi ve çift cizye vermek zorunda kalmışlar, bu da geniş bir ihtida olayına yol açmıştır. Ancak Kudüs'e giriş yasağının dışında Yahudiler ve Samirîlere iyi muamele yapılmıştır.¹⁴⁵ Gayrimüslimlerin onun devrinde sert bir şekilde vergi ve çift cizye verdiklerine dair bir bilgiye rastlanılmazken aksine bazı gayrimüslim topluluklarının cizyelerini azalttığı ve ek vergileri iptal ettiği sabittir. Aynı bağlamda Ostrogorsky, Yezîd b. Abdülmelik'in Hıristiyan aziz resimlerinin parçalanması, yani ibadet konusu yapılan tüm canlı tasvirlerinin yok edilmesi emrini verdiğini, buna benzer tedbirleri daha önce Ömer b. Abdülazîz'in de aldığını belirtmektedir.¹⁴⁶ Ancak bu iddiayı doğrulayacak başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Gayrimüslim araştırmacılardan bir kısmı ise, bazı konuları tenkit etseler de Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslimlere siyasî ve hukukî yapı içinde musamahakar ve adil davrandığını belirtmişlerdir. Nitekim Hıristiyan yazar Savirus, Ömer b. Abdülazîz'in kiliseler ve piskoposlardan haraç almadığından, şehirleri imar edip vergileri ilga ettiğinden dolayı insanlara karşı hayır yaptığını, İslam'a girmeye zorlamak için gayrimüslimleri görevden alarak kötülük işlediğini iddia etmiştir.¹⁴⁷ Aynı şekilde Brockelmann, Ömer b. Abdülazîz'in Hıristiyanlara imkan dahilinde hoşgörü davrandığını, bu nedenle Saint Jean kilisesine karşılık Saint Thomas kilisesini onlara geri verdiğini, Kıbrıs, Eyle ve Negrân Hıristiyanlarının vergilerini azalttığını ifade etmiştir.¹⁴⁸ Ancak Yezîd b. Abdülmelik'in selefinin Hıristiyan dostluğuna aykırı uygulamalar yaptığını, birkaç kiliseye el koyup tasvirlerle ibadet etmelerini yasakladığını ileri sürmüştür.¹⁴⁹ Aynı bağlamda Wellhausen, Ömer b. Abdülazîz'in mutaassıp bir

¹⁴⁴ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 115.

¹⁴⁵ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 116-117.

¹⁴⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 150, 2. Dipnot.

¹⁴⁷ Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 187.

¹⁴⁸ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964). 83, 85. Aynı değerlendirmeleri yapan başka araştırmacılar da vardır. Bk. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/336; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 141-142.

¹⁴⁹ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 83, 85.

Müslüman olsa da gayrimüslimleri ihtidaya zorlayıp hukuku ihlal etmediğini, İslam'daki zimmî hukuku sınırları içinde hareket ettiğini belirtmiştir. Bundan dolayı zimmî hukuku kapsamında anlaşmalarda zikredilen eski kiliselere dokunmazken yeni kilise yapılmasına hoş bakmadığını, Yuhannes kilisesi konusunda Hıristiyanların lehine hüküm verdiğini, Eyle, Kıbrıs ve Necran Hıristiyanlarının cizye miktarını düşürdüğünü, valilerine gayrimüslimlere karşı iyi davranmaları ve onlara yardım etmeleri talimatı gönderdiğini açıklamıştır.¹⁵⁰ Lewis, Ömer b. Abdülazîz'in Araplarla eşitleyerek mevâlînin gönlünü almayı başardığını, ancak bunun zimmîlerin resmi makamlardan uzaklaştırılmasına, bundan dolayı karışıklıkların çıkmasına, sosyal ve malî yükler yüklenmesine sebep olduğunu iddia etmiştir.¹⁵¹ Zimmîlere yeni malî yükler yüklediği ifadesi elimizde bulunan verilerle tam uyuşmayan bir ifadedir. Zira Ömer b. Abdülazîz'in yeni vergi koymadığı, aksine cizye ve haraç dışındaki tüm vergileri ilga ettiği, cizye ve haraç vergilerini artırmadığı, aksine bazılarını düşürdüğü, sadece müşterek vergi alınan yerlerde malî yükümlülüklerin fazlaştığı söylenebilir. Lewis, Ömer b. Abdülazîz'in, kısıtlamaları tavizsiz uygulayıp gayrimüslim memurları azletmesinden bahsettikten sonra bundan onun sorumlu tutulamayacağını, zira yetenekli Emevî hanedanının, dindar ve İslâmî siyaseti takip edecek birini halife yaparak halk devlet birliğini sağlamaya çalıştığı yorumunu yapmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in getirdiği sınırlamaların gayrimüslimlere zulmedildiğini göstermediğini, aksine başka alanlarda hür bir şekilde yaşadıklarını açıklamıştır.¹⁵² Aynı bağlamda Hodgson, Ömer b. Abdülazîz'in bazı Hıristiyan grupların haraç borçlarını düşürürken Mısır'daki kilise topraklarını belirli vergilerden muaf tuttuğuna, Mısır'da köy muhtarlarının Müslümanlar arasından seçilmesini emrettiğine ve onun dönemindeki gayrimüslimlere musamahakar davranılmakla birlikte yeni sınırlama ve uygulamalarla yerlerini ve hadlerini bilmelerini sağladığına değinmiştir. Hz. Ömer'e nispet edilen gayrimüslimlerin ata binmesi ve dini semboller taşımaları gibi bazı emirlerin,

¹⁵⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 141-143.

¹⁵¹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), 106-107.

¹⁵² Lewis, *Yahudiler*, 60-63.

muhtemelen Ömer b. Abdülazîz tarafından verildiğini, bundan dolayı Hıristiyan tarihinde zalim biri olarak anıldığını belirtmiştir.¹⁵³

Sonuç

Emevî halifeleri, ihtiyaçtan dolayı zimmîlere hoşgörülü davranıp onları önemli makamlara atamışlar, ancak Abdülmelik b. Mervân'ın divanların dilini Arapçalaştırmasıyla birlikte bazı zimmî memurların görevden alınması süreci başlamış, halefleri de bu siyaseti yavaş da olsa sürdürmüşlerdir. Ömer b. Abdülazîz ise gayrimüslimlere karşı farklı bir siyaset izlemiştir. Farklı davranmasının nedeni olarak Allah'ın birçok ayette Müslümanları İslâm ile şereflendirip üstün kılmışken gayrimüslimleri zelil, şeytanın askerleri, tüm amelleri boşa gidecek necis, İslam ve Müslümanlara kin besleyen, zararlarından ve küstah davranışlarıyla Müslümanları aşağılamayacaklarından emin olunamayan güvenilmez kişiler olarak tasvir ettiğini belirtmiş, onları görevden almanın zelil konuma indirme ve dinlerinin geçersiz olduğunu gösterme anlamına geldiğini açıklamıştır. Zimmîlere zelil ve güvenilmez, Müslümanlara ise üstün kişiler olarak bakan Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerle ilgili daha önce mevcut olup görmezden gelinen bazı kuralları sıkı bir şekilde uygulamaya koymuştur. Zelil durumlarını göstermeyi amaçlayan bir kısım yeni sınırlama ve yasaklar da koymuştur. Kısmen veya tamamen yeni kurallar kapsamında fetihten sonra inşa edilen kiliseleri yıktırması, her bir rahibe iki dinar cizye koyması, tüm gayrimüslim görevlileri görevden alması ve onlara görev verilmesini kesinlikle yasaklaması, kılık kıyafet, binek hayvanları, ibadet ve haç taşımaya ilgili bazı sınırlamalar ve yasaklar getirmesi yer almaktadır. Benzer şekilde gayrimüslim kasapların Allah'ın adını zikretmeden hayvan kesmelerini, zimmîlerin içki ticareti ve naklini, camilere girmelerini, cuma günü öğleye kadar hamamlara gelmelerini, ziraat aletlerini ve haraç topraklarını satmalarını yasaklamıştır. Bunlardan rahatsız olan zimmîler, özellikle halifenin İslâm'ı yayma çabaları, İslam'a girenlerden cizyeyi kaldırıp şehre göç etmelerine izin vermesi, onlara maaş bağlaması, mevâlî ile Müslüman Arapları birçok hususta eşitlemesi, ihtida eden gayrimüslim görevlileri yerinde bırakması ve bunların sonucunda çok sayıda zimmînin Müslüman olması neticesinde doğal olarak dinlerinin ve topluluklarının etkisizleşip dağılmasından korkmuşlar, Arap Müslümanlar ve mevâlî ise aynı gelişmeleri

¹⁵³ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/336-337.

sevinçle karşılamıştır. Muasır gayrimüslimlerin halifeye yönelik eleştirileri kaynaklarda geçmezken muahhar ve çağdaş gayrimüslim yazarlar Ömer b. Abdülazîz'in zimmî siyasetini tenkit etmişlerdir. Dolayısıyla gayrimüslimlerin, yukarıda zikredilen korkularının etkisiyle Ömer b. Abdülazîz'in Müslümanların aleyhine, onların lehine olan bazı adil hükümler vermesini, gasp edilmiş mallarını iade etmesini, bazı yerlerdeki cizye vergilerini düşürmesini, ek vergileri kaldırmasını, dini, hukuki, sosyal ve ticari özgürlüklerine dokunmamasını, onlara yumuşak davranılmasını emretmesini ve yaptığı yardımları unutup onu kınadıkları söylenebilir. Gayrimüslimlerin bu korkularının gerçekleştiğini, kahir ekseriyetinin zamanla ihtida ettiğini ve topraklarının Müslüman toprakları haline geldiğini gören Müslümanlar bundan büyük mutluluk duyarken, Müslüman olmayanların buna sebep olan halifeyi zalim diyerek kötölemesi, yanlış ancak tabii bir tepki olarak karşılanmalıdır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in, zelil kılıcı yeni sınırlama ve yasaklar koymasını kişisel bir uygulama olarak bir kenara bırakırsak mutlak adaleti değil, Kur'ân, sünnet ve selefin belirlediği ilkelerle sınırlı adaleti ve zimmî hukukunu takip ettiği, adalet veya zulüm tanımlamasının topluluk menfaatlerine göre değiştiği ve İslâm devletindeki millet sistemini günümüzdeki mutlak vatandaşlık hukukuyla kıyaslamanın yanlış sonuçlar doğuracağı unutulmamalıdır. Benzer şekilde çağdaş başka devletlerin ve devlet adamlarının aynı konuya ilişkin tavır ve icraatlarıyla kıyaslandıktan sonra adil veya zalim nitelendirmesinin belki daha isabetli olacağı, bu manada dinî ve kültürel taassuptan kurtulup mukayese ederek insafli değerlendirmelerde bulunan yabancı yazarların az da olsa var olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah. *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve sîretüh*. thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Adıgüzel, Adnan-Çakan. Barış. "Emevîler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)". *İstem* 17/34 (2019), 329-351.
- Ağırakça, Ahmet. *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2016.
- Apak, Adem. *İslâm Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Arslantaş, Nuh. "Gayr-ı Müslimler". *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 309-369.

- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan. "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrimüslimler". *Dini Araştırmalar* 1/3, (Ocak-Nisan 1999), 65-81.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Ayhan, Kübra. *Ömer bin Abdülazîz'in Horasan ve Maverâünnehir Siyaseti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Kitâbu cümel min ensâbi'l-esrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zeriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cafer. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Cibrîl, Hayât Muhammed. *el-Âsâru'l-Vârîde an Ömer b. Abdülazîz fî'l-akîde cem'an ve dirâseten*. Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2002.
- Cohen, R. Mark. *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Köprü Kitapları, 2013.
- Çelik, Yılmaz. "Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Güz 2019), 616-636.
- Dadan, Ali. *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Demirci, Abdurrahman. *Hız Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî. *Hayâtü'l-hayvânî'l-kübrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't- Tivâl*. thk. Abdülmümin Âmir. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l- Arabiyye, 1960.
- Dürî, Abdülazîz. *İslâm Kurumları Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Beyrut: Kâhire: Dâru'l-Fikr, Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsim b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Kitâbü'l-emvâl*. thk. Halîl Muhammed Herâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi. *Kitâbü'l-harâc*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed. b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye lî't-Türâs, ts.

- Eminoğlu, Ahmed. *V.Râşid Halife Ömer ibn Abdülazîz*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1984.
- Erkal, Mehmet. *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Eser, Mithat. "Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayrimüslimlere Karşı Politikalarda Ötekileştirmeye Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar II*. Konya; TİMAV Türkiye İmam Hatipliler Vakfı 2019, 137-152.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî. *el-Ma'rifet ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ Umerî. Medîne: Müessesetü'r-Risâle, Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- Goddard, Hugh. *Hıristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*. çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Say Yayınevi, 2018.
- Halîl, İmâdüddîn. *Ömer b. Abdülazîz*. çev. Mustafa Solmaz. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Hammaş, Necdet. "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdarededeki Rolü". çev. İrfan Aycan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37/1 (Ağustos 1997)*, 175-190.
- Hatalmış, Ali. "Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası". *Mukaddime*. 2017, 8(2), 331-350.
- Hitti, Philip K.. *Arap Tarihinin Mimarları*. çev. Ali Zengin. Risale Yayınları, İstanbul 1995
- Hitti, Philip K.. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Işık, Abdülkadir. *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- İbn Abdilhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem. *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhu*. thk. Ahmed Ubeyd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Endelusî. *Kitâbu'l-'Ikdi'l-Ferîd*. Beyrut: Dâri'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Fadlullâh el-Ömerî, Şehâbüddîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*. Ebû Zabî: el-Mücemmeu's-Sekafî, 1423.

- İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed el-Cevziyye. Ahkâmu Ehli'z-Zimme. thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Şâkir b. Tevfîk el-Ârûrî. Demmâm/Suudi Arabistan: Ramâdî l'n-Neşr 1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze/ Kâhire: Dâru Hicr, 1998.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Şukayr, Muhammed b. Sa'd b. Şukayr. *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbü'l-emvâl*. nşr. Şâkir Zîb Feyyâz. Riyad: Merkezü Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Sîretü ve menâkibu Ömer b. Abdülazîz*. thk. Naîm Zarzûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Kara, Cahid. *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kitâbü sîreti Ömer b. Abdülazîz*. (Hicrî 3. asırda yaşamış meçhul bir yazar). neşr ve tevsik. Muhammed et-Taberânî. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2019.
- Köse, Murtaza. "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı:34* (Erzurum 2010), 75-98.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1981.
- Küçükbaltaçoğlu, Esmâ. *Ömer b. Abdülazîz'in Malî Politikaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Lewis, Bernard. *İslâm Dünyasında Yahudiler*. çev. Bahadır Sina Şener. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009.
- Mantran, Robert. *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. YÜZYILLAR)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

- Mar Mihâ'il. *Târîhu Mar Mihâ'il es-Süryânî el-Kebîr*. çev. Saliba Şem'ün. Halep: Dâru Mardin, 1996.
- Nânâ, Mahmut. *Yahudi Tarihi*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet, "Emevîyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özkuyumcu, Nadir. *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emevîler Dönemi 2*. çev. Harun Ünal. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 11 cilt. Beyrut /Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1387.
- Teymî, Ebû'l-Kâsım Kıvâmû's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fadl Et-Teymî el-İsbehânî. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed. Riyâd: Dârü'r-Râye, ts..
- Üçok, Bahriye. *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.
- Vloten, Gerlof Van. *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesîh Akideleri Üzerine*. çev. Mehmet S. Hatipoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julias. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yâzîcî, Tâlib. "Emevîyye Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. "Kuteybe b. Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yiğit, İsmail. "Ömer b. Abdülazîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yüksel, Mücahit. *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zettersteen K. V. "Omar b. Abdal'Azîz". MEB *İslam Ansiklopedisi*. 9/462. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967.

Zeydân, Corcî. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
